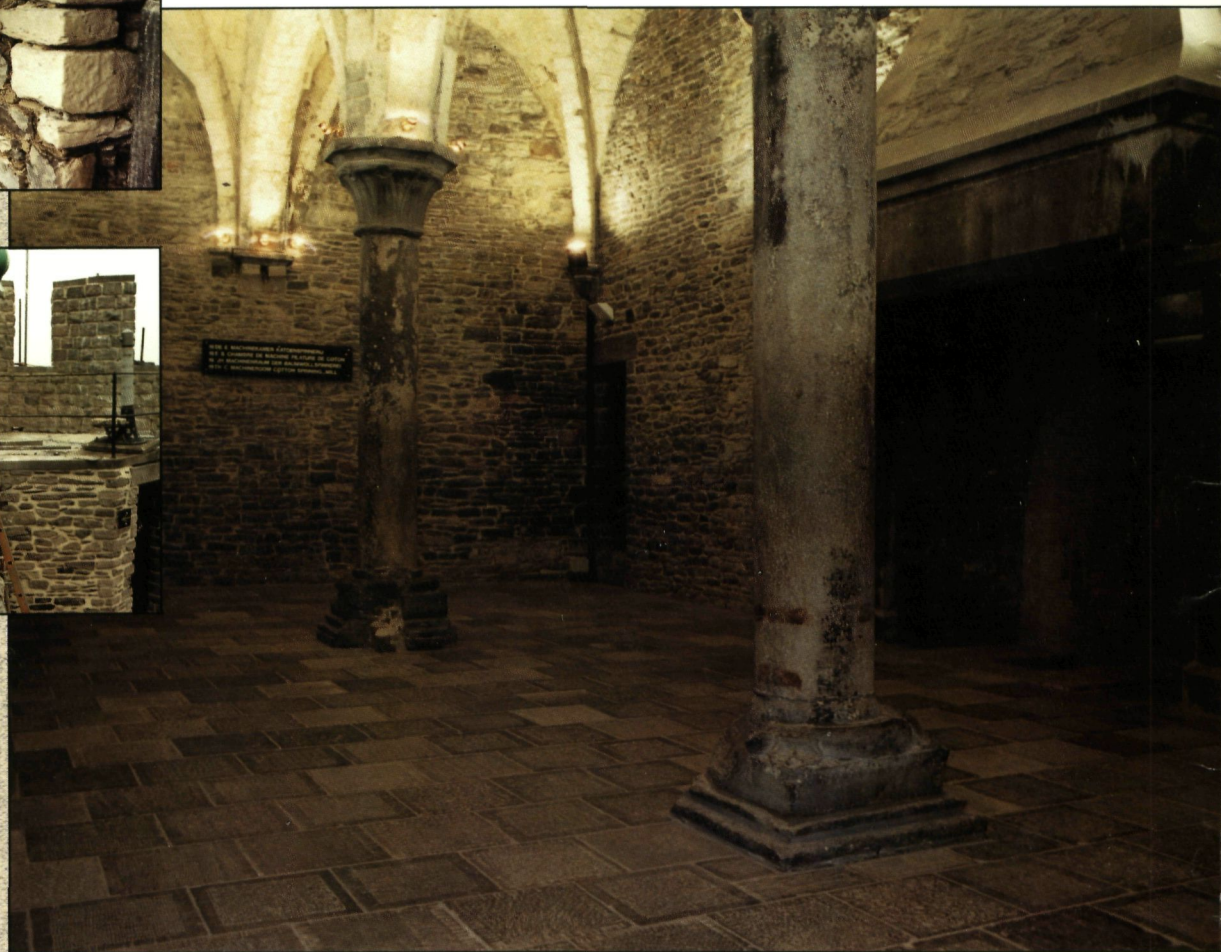

M&L

BOVENGRONDS EN ONDERGRONDS MILIEUBEWUST AKTIEF

DENYS

- Pijpleidingen, waterleidingen en collectoren
- Industriële leidingen en electromechanische uitrustingen
- Pompstations en waterzuiveringsinstallaties
- Renovatiewerken en speciale technieken
- Grondwerken en burgerlijke bouwkunde
- Tunnels, buisdoorpersingen en boringen.

DENYS

Industrieweg 124 - 9032 GENT (WONDELGEM)
Tel. 091/54 01 11 - Fax 091/26 77 71 - Telex 11 515 Denys B

M&L

MONUMENTEN EN LANDSCHAPPEN

Redactie

Bestuur Monumenten en Landschappen,
Afdeling Pers & Voorlichting.
Zandstraat 3, 1000 Brussel.
Tel.: (02) 209 27 37.
Eindredactie: M.M. Celis.
Productie en promotie: L. Tack.
Zetwerk en secretariaat: D. Torbeyns.
Vormgeving: L. Tack.

Redactiecomité

Voorzitter: E. Goedleven.
Leden:
A. Bergmans, J. Braeken, M. Buyle, M. Celis,
M. De Borgher, J. De Schepper,
M. Fierlafijn, A. Malliet, L. Tack,
S. Van Aerschot, Hedwig Van den Bossche,
Herman Van den Bossche, P. Van den Breemt.

Advertentiewerving

De Ganzerik, J. Casier
Maalsesteenweg 73, 8310 Sint-Kruis
Tel.: (050) 36 25 89.

Druk

Die Keure
Oude Gentweg 108, 8000 Brugge
Tel.: (050) 33 12 35.

Verantwoordelijke uitgever

Luc Tack
Bilzersteenweg 469, 3700 Tongeren

De verantwoordelijkheid voor de gepubliceerde artikels
berust uitsluitend bij de auteurs. Alle rechten voor
het reproduceren, vertalen of herwerken zijn
voorbehouden.

Tweemaandelijks tijdschrift van het
Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap
Departement Leefmilieu en Infrastructuur
Administratie Ruimtelijke Ordening en Huisvesting
Bestuur Monumenten en Landschappen

ISSN 0770-4948 • 12 jaargang Nr. 1 • januari-februari 1993

Afgiftekantoor : Brussel X

Inhoud

Generiek	3
De synagoge in België: geschiedenis en cultuur	8
Daniel Dratwa	
Beth Haknesset. Synagogen in België 1865-1914	13
Jo Braeken	
De parken van Lovenjoel (Bierbeek)	46
Jos Dewinter en Roger Deneef	
Summary	62

M&L Binnenkrant

Abonnementsvoorwaarden 1993

Belgie: 1150 fr. (ook losse nummers verkrijgbaar voor 220 fr.).
CJP'ers betalen: 950 fr.
Buitenland: 1300 fr.

Uw abonnement gaat automatisch in na overschrijving op rek. nr.
470-0278201-29 van Monumenten & Landschappen, Zandstraat 3,
1000 Brussel met vermelding "M&L-jaarabonnement 1993".
U ontvangt dan alle nummers van het lopende jaar.

Zonder schriftelijke opzegging vóór het einde van elk kalenderjaar, wordt een abonnement automatisch verlengd
voor de volgende jaargang. Tussentijds kunnen geen abonnementen worden geannuleerd.

Cover:
Antwerpen,
Synagoge
Shomré Hadass
(foto: O. Pauwels)

MINISTERIE
VAN DE
VLAAMSE
GEMEENSCHAP

Uw gebouw is geen duiventoilet.

Lijkt uw gebouw stilaan op een duiventoilet?

Vervuilen en ontsieren uitwerpen van duiven uw huis?

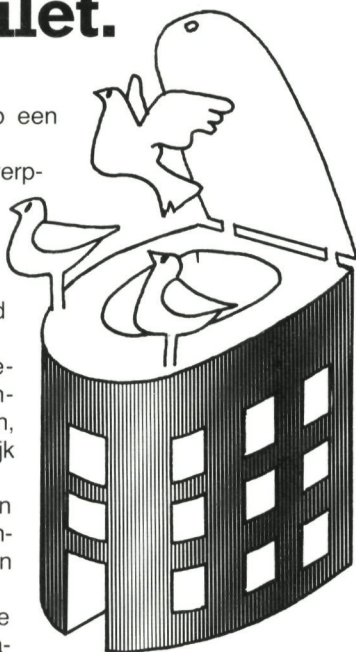
Een doeltreffend middel als **Depigeonal** biedt de perfecte oplossing.

Depigeonal weert voorgoed duiven van uw gebouwen.

Depigeonal wordt aangebracht op de rust- en landingsplaatsen van de duiven, zodat neerstrijken onmogelijk wordt.

Depigeonal is bovendien makkelijk aan te brengen, onverslijtbaar, onzichtbaar, en laat de duiven ongedeerd.

Depigeonal is de perfecte oplossing tegen duivenschade. Vraag meer informatie bij:

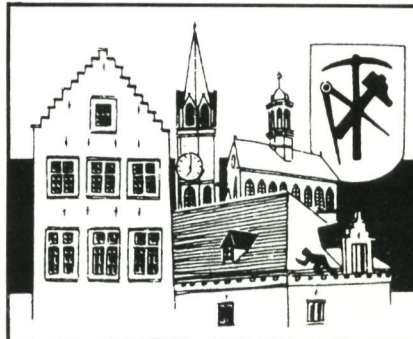

Solar^{n.v.}

Kleine Breedstraat 33,
B-9100 St-Niklaas.
Of bel 03/776 91 62

MOREELS H

Specialiteit restauratie
historische gebouwen & kerken

Natuur & kunstleien - pannen & asfalt

Restauratie van glasramen
van kerken en partikulieren

Eigen ontwerpen

43 Jerusalemstraat
9420 ERPE-MERE

Tel. (053) 83 01 54 • Fax (053) 83 33 65

MRT

N.V. MODERN RENOVATION TECHNICS S.A.

GROUP
MOVEMENT

STABILITEIT

- Technische studie - Berekeningen.
- Scheurinjekties van steen en beton.
- Consolidatie van muren.
- Plaatsen van chemische verankeringen.
- Plaatsen van trekkers - vijzeltechniek.
- Opvijzelen van constructies.
- Polymeerchemische restauratie van hout.

RENOVATIE - RESTAURATIE

- Droogleggen van muren.
- Reinigen van gevels.
- Verharden en waterwerend maken van natuur- en baksteen.
- Restauratie van natuursteen.
- Betonherstelling
- Zwambestrijding - Houtwormbestrijding.

SOUVERAINESTRAAT 38/42 - 9800 DEINZE - TEL. 091/86.97.67 - FAX 091/86.98.26

**Hernieuw nu uw
M&L-abonnement
1993**

IMPERPLEX

KLEURLOOS ©
zonder siliconen

De ideale anti-grafitibeschermtng
voor blauwe steen (petit granit)
Perfekte vochtbestrijder.

Inlichtingen: Mechelsestraat 121, 3000 Leuven
Tel. (016) 23 98 25

GENERIEK

Tempels van goddelijke eenheid

Sinds haar ontstaan bij de verwoesting van de Tempel van Jeruzalem zou de synagoge door de tijden heen een spiegel voorhouden van de sociale wisselvalligheden en culturele fluctuaties van de Israëlitische gemeenschappen.

Blijkens Daniël Dratwa is het dan ook in grote mate aan de eenvoud van haar beginselen te danken dat de synagoge als cultusgebouw - tot en met de monumentale 19de-eeuwse tempels - hardnekkig is overeind gebleven. Een inleiding met lexicon.

Een "Oosterse" allure

De godsdienstvrijheid, gewaarborgd door de grondwet van 1830, zou vanaf 1865 in België leiden tot de bouw van zeven vooroorlogse synagogen. Hun vaak opzichtige inplanting en bevreemdende architecturale referenties vertolken hierbij paradoxaal de verzuchting tot integratie en het streven naar een identiteit.

Toch ontwaart Jo Braeken achter het oriëntalizerend decorum moeiteloos de vertrouwde, op christelijke tradities geschoeide planopbouw.

Indigène et exotique

Aan weerszijden gelegen van de neogotische dorpskerk vormen het "Groot" en "Klein" Park van Lovenjoel een waar 19de-eeuws sociaal anachronisme.

Getuigend van een levendige belangstelling voor landschapsarchitectuur vanwege de heren de Spoelbergh de Lovenjoel, blijven ze omwille van hun dendrologische diversiteit tot op vandaag voor Jos Dewinter en Roger Deneef alvast een boeiende uitdaging.

Restauratie 's Gravensteen Gent

Foto: Dirk Antrop, Gent

Ontwerp: Architectenbureau A. & S. - Gent

Studiebureau: Meyns-Provoost - Ledeberg

ETN. FLOR BRUXELMAN & ZOON N.V.

Restauratie - Nieuwbouw - Steenkapperij

Reigerstraat 8, 9000 Gent

Tel. (091) 22 22 39 - 22 20 48 / Fax (091) 20 27 75

De Nationale Loterij helpt mensen andere mensen helpen.

Mensen zullen altijd andere mensen nodig hebben. De Nationale Loterij wil een helpende hand reiken waar het nodig is. Op een tastbare, materiële manier wordt bijgesprongen: voor de gehandicaptenzorg, de verlaten kinderen, het Rode Kruis, het medisch onderzoekswerk, enz... Zolang er mensen zijn die mensen willen helpen, zal de Nationale Loterij haar steentje bijdragen om hun werk te steunen. En dat doet ze, samen met al wie meespeelt.

De Nationale Loterij. Een kans hebben is tegelijk een kans geven.

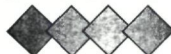
P. NIJS N.V. **ALGEMENE ONDERNEMING**

DAK-ZINK-BOUW- EN
RESTAURATIEWERKEN
STEENKAPPERIJ
SCHRIJNWERKERIJ

E3Laan 49 – 9800 DEINZE
Tel. : (091) 86 07 63 – 86 61 50
Fax : (091) 86 04 15

België's enigste, oudste en wereldbepaalde goudslager

AL. BUGGENHOUT BVBA

BLADGOUD

en accessoires voor het vergulden
(mixtion, rode bolus, messen, borstels...)

ARTIST OIL COLOURS SCHEVENINGEN

Olieverven en pigmenten speciaal
voor kunstschilders en restauraties

Uitsluitend **Groothandel.**

Voor informatie voor het adres
van uw dichtstbijgelegen verkooppunt:
VAN ARTEVELDESTRAAT 139 - 1000 BRUSSEL
Tel. 02/512 71 19 - Fax 02/502 14 55

Kunstatelier

Gerard Thienpont bvba

Konservatie en Restauratie van Kunstwerken
Hout - Steen - Stucwerk • Schilderijen

Beeldhouwwerken • hout en steen

Decoratieve schilderwerken

Polycromeerwerken • Bladgoud

Kerkmeubilair

Rozenstraat 6 - 9810 NAZARETH (Eke)
Tel. (091) 85 54 32 - Fax (091) 85 45 52

"LANGS VLAAMSE WEGEN"

5 x wandelen en fietsen langs monumenten

een organisatie van de Stichting Monumenten- en Landschapszorg v.z.w. en
V.T.B./V.A.B.
met de steun van de Kredietbank N.V. en het Nieuwsblad

*

LIER

9 mei 1993

*

DAMME

30 mei 1993

*

LONDERZEEL

27 juni 1993

*

SINT-MARTENS-LATEM

26 september 1993

*

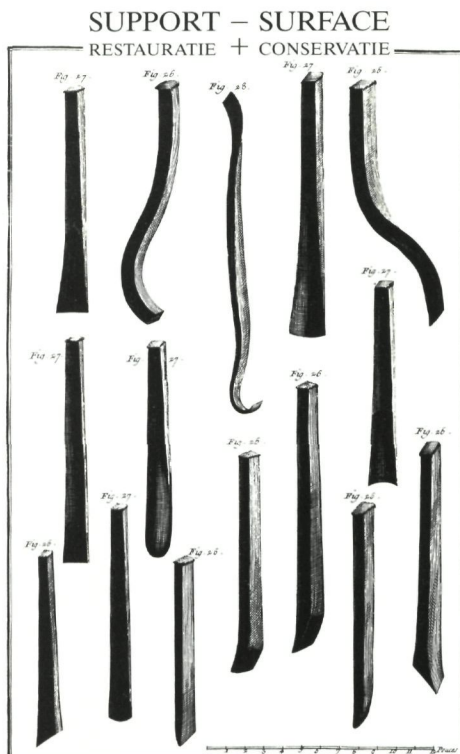
TESSENDERLO

10 oktober 1993

*

start: telkens tussen 14 u. en 15 u.

Vraag de informatiefolder aan bij de Stichting Monumenten- en Landschapszorg
Bergstraat 72, 1000 Brussel, tel. (02) 512 40 97

*Materieel - Wetenschappelijk Onderzoek
Muurschildering - Stuc - Sculptuur - Polychromie*

Maatsch. zetel : Bennesteeg 3, 9000 Gent (091) 23 87 03
Bedrijfszetel : Wapenstraat 12B, 2000 Antwerpen (03) 248 12 97

En wat zijn uw ervaringen met restaurateurs ?

Solar beheerst alle verantwoorde technieken voor gevelreiniging, gevelbescherming en minerale steenrestauratie. Dit palet wordt aangevuld met kennis van vochtwering, polymeerchemische houtrestauratie en curatieve houtworm- en zwambestrijding zodat Solar complete projecten aankan. Maar restauratie is meer dan kennis en toepassing van de juiste producten en technieken. Daarom staan onze technici onder permanent toezicht en begeleiding van een kunsthistoricus en een scheikundige zodat uw restauratieproject in het juiste perspectief geplaatst wordt. Wilt u vrijblijvend meer weten over onze aanpak ? Neem dan snel contact op.

Solar

Kleine Breedstraat 33, B-9100 St-Niklaas - Telefoon: 03 766 11 66 - Telefax: 03 777 35 09

Restauratie Halletoren te Kortrijk.

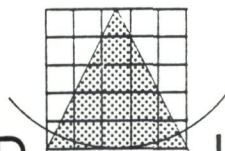

ondernemingen nv

bergstraat 42
8511 kortrijk-aalbeke
Tel. (056) 41 37 25 - 41 41 36
Fax. (056) 41 67 59

stelt volgende diensten
ter uwer beschikking:

1. ruwbouw en afwerking
2. timmer- en schrijnwerk
3. sleutel op de deur
4. industriebouw
5. utiliteitsbouw
6. residentiële bouw
7. restauraties
8. vernieuwbouw
9. winkel- en
interieurinrichting
10. gevelreiniging

PROFIEL

RESTAURATIE & MONUMENTENZORG

Oostveldkouter 26 · 9920 Lovendegem

Meubilair (wel en niet gepolychromeerd)
Sculptuur (steen en hout) · Leder
Bodemvondsten (hout en leder)
Schilderijen (paneel en doek)

ONDERZOEK & BEHANDELING

Lauwers M.	091/72 63 03
Van Der Biest L.	03/771 44 66
Vandenborre H.	091/72 63 03
FAX	091/72 63 03

Gloster, Originele Engelse Teakmeubelen

Teakhouten tuinmeubelen? Van "Gloster" natuurlijk. Omdat "Gloster" je de zekerheid biedt van jarenlange Engelse traditie, op klassieke wijze gebouwd in eerlijke plantage-teak. En omdat je bij "Gloster" ook de kussens en houtstok-parasols vindt. Omdat "Gloster" je laat kiezen uit meer dan 70 originele modellen, die voor iedere plaats en elke smaak een gepaste oplossing weten te bieden.

Gloster

TUINMEUBELN, OOK OM NAAR TE KIJKEN.

Voor documentatie en een verdeler in uw buurt, bel, schrijf of fax:
AFRA, Kerkstraat 10, 2330 Merksplas, Tel: 014/63 36 39 - Fax: 014/63 50 90

DE SYNAGOGE IN BELGIE: GESCHIEDENIS EN CULTUUR

DANIEL DRATWA

Aron of Heilige Ark met de Tora-rollen en ner tamied, het "eeuwige licht". Russisch-Poolse synagoge Machsiké Hadass, Antwerpen (foto O. Pauwels).

Hoewel haar oorsprong voor geleerden (1) nog ter discussie staat, betekent de vernieling van de Tempel van Jeruzalem door de legioenen van Titus in het jaar 70 van onze tijdrekening, dat de synagoge op dramatische wijze tot belangrijkste instelling van het Judaïsme wordt bestemd. Dit feit bepaalt tegelijk haar diepgaande invloed op de cultus van andere godsdiensten.

Dit ontstaan van een religie, die voortaan in de synagoge wordt beleden, is onderworpen aan de rabbinse wetten. Het gebouw heeft dan drie essentiële functies: verzamelplaats voor de gemeenschap (*beth haknesset*), bedehuis (*beth hatefila*) en studiecentrum (*beth hamidrach*). Wil men een synagoge oprichten, dan volstaat het over een Tora te beschikken om de teksten te lezen, over minstens 10 mannen die de leeftijd van 13 jaar overschreden hebben, en moet men bidden in de richting van Jeruzalem. Ondanks de materiële vernieling van de Tempel blijft daar immers het spirituele centrum gesitueerd.

Parochet, het voorhang van de aron, gedateerd 1870, uit de synagoge van Aarlen. Leeuwen en kroon refereren naar het koninkrijk Juda (foto Joods Museum van België).

Deze voorwaarden die een verantwoording vinden in de bijbel en de Talmoed maken begrijpelijk dat de synagoge-cultus tijdens de diaspora kon voortbestaan, en dit ondanks de wisselvalligheden van het leven waarin men vaak met misprijzen werd geconfronteerd.

In de inrichting van het interieur tenslotte moeten twee elementen terug te vinden zijn: de Tora-rollen, geplaatst in een nis of in een heilige kast (*Aron Hakodech*), gericht naar Jeruzalem (2), en vóór het tabernakel een podium (*bima*) voor de openbare lezing (3). In de sephardische cultus - van Spaanse oorsprong, uit te breiden tot het Middellandse Zeegebied en het Oosten - bevindt de bima zich gewoonlijk pal tegenover de Heilige Ark; het gebruik bij de asjkenaziem - uit Noord- en Oost-Europa afkomstig - wil dat de bima centraal staat. Deze polarisering is vermoedelijk het resultaat van opeenvolgende aanpassingen die een zo efficiënt mogelijke afhandeling van de liturgie moesten mogelijk maken (4).

Wat de decoratie betreft, hebben archeologische vondsten aangetoond - sedert de ontdekking in 1932 van muurschilderingen en mozaïekvloeren in de synagoge van Dura Europos - dat de Joodse kunst sedert de 3de eeuw van onze tijdrekening tot bloei kwam (5).

Met deze basisgegevens als vertrekpunt kan de architectuurgeschiedenis van de synagoge in onze gewesten begrepen worden.

Vóór de Onafhankelijkheid

Alleen in de archieven zijn nog sporen terug te vinden van synagogen die in Brussel en wellicht in Leuven tijdens de middeleeuwen bestonden (6). Hetzelfde geldt voor de geheime synagoge van de tussen 1660 en 1694 uit Spanje naar Antwerpen uitgeweken Joden (7). Ook de cultusplaats waar de Palestijnse rabbijn Joseph David Asulai tijdens zijn bezoek aan Brussel in de zomer van 1778 gebeden hield, kennen we enkel uit diens geschriften (8). Nochtans weten we dat in de Zuidelijke Nederlanden enkele honderden Joden woonden die eigen begraafplaatsen hadden en vermoedelijk hun eredienst hielden in privé-huizen. Het bestaan van deze privé-bidplaatsen vloeide voort uit de situatie van de Joden in onze gewesten, waar ze tijdens het gehele Oostenrijkse Bewind tot 1795 werden getolereerd. Na de slag van Fleurus vielen de Belgische provincies onder Frankrijk, wat ipso facto de emancipatie betekende voor de burgers met Jood-

se godsdienst. Voor hun Franse geloofsgenoten gold dit immers al sinds 27 september 1791.

Als gevolg van de vergadering van het Grote Sanhedrin en de decreten van Napoleon van 17 maart 1808, werd de Gemeente gevestigd in de Koolstraat te Brussel (9), van 1810 af erkend.

Het Consistorie van Krefeld benoemde op dat moment Salomon Furth tot toeziend commissaris. In 1815 zou deze 177 gelovigen tellen, voornamelijk van Hollandse en Rijnlandse afkomst (10).

Vóór Napoleon, meer begaan met de verbetering van de integratie van de Joden dan met hun religieuze organisatie, was er geen sprake van om de Israëlitische Gemeenten door de overheid financieel te laten steunen. Hij gaf ze evenmin rechtspersoonlijkheid, zoals dat met de kerkfabrieken of de protestantse consistories wel gebeurde. Alle kosten vielen dus ten laste van de gelovigen, die hun geringe inkomsten hoofdzakelijk uit de leurhandel betrokken.

Het Hollands Bewind bracht weinig verandering in deze toestand, op een aanzienlijke financiële steun

voor de Israëlitische lagere school na. Deze school was in 1817 door Hartog Somerhausen gesticht en verschafte gratis onderwijs aan de kinderen van families zonder middelen van bestaan. Ze was samen met de synagoge ondergebracht in een gehuurd lokaal in de voormalige Sint-Elooiskapel, gelegen in de Lange Schildknaapsstraat (11). Na de verkoop van dit gebouw betrok de Israëlitische Gemeente voor een periode van een vijftiental jaar een huis op het nummer 30 in de Blekerijstraat, 5de Sectie (12). Deze wijk vormde het toneel van de socio-economische veranderingen die de Joodse populatie van Brussel onderging. Tegen het einde van het Hollands Bewind telde ze 542 personen met beperkte financiële middelen (13).

Van Sjoel tot Tempel

Na de Belgische onafhankelijkheid regelde de grondwet van 1831 de Israëlitische cultus op dezelfde wijze als de andere erkende godsdiensten. Het Centraal Israëlitisch Consistorie, opnieuw in het leven geroepen in 1832, bekam in verschillende Koninklijke Besluiten een jaarloon voor de Opper-rabbijn van België, voor de secretaris, voor twee bedienaars van de eredienst en een vergoeding voor administratiekosten. In een reglement van interne orde, bekrachtigd door de voogdij-overheid, voorzag het Consistorie in één enkele circumscription die de synagoge van Brussel omvatte en drie succursale

synagogen van eerste rang te Antwerpen, Gent en Luik. Er zouden evenveel synagogen van eerste rang zijn als Israëlitische gemeenschappen van minstens tien huishoudens.

Eens de godsdienstvrijheid verzekerd en ook de organisatie geregeld, konden de Israëlieten eindelijk aan openbare gebouwen denken. Zo verhuisden ze in Antwerpen in 1832 van een zaal in het huis van een koopman in de Jodenstraat naar het nummer 83 op de Paardenmarkt (14). In Brussel liet een Koninklijk Besluit van 19 juni 1833 toe de zogenaamde "*Salle des Beaux-Arts*" te verwerven om ze als synagoge in te richten. Een jaar later werd in Luik het nieuwe lokaal, gelegen op Soverain-Pont in de zaal "*Marteau Couronné*" door de Israëlitische Gemeente ingehuldigd (15). Een zelfde scenario speelde zich in de loop van de volgende jaren af in Gent en in Aarlen (16).

Deze sjoel, zoals een eenvoudige bidplaats zonder enig monumentaal karakter, zonder interieurdecoratie en verstoken van muziek, in het Jiddish heet, zou in een dubbele maalstroom terecht komen om in de tweede helft van de 19de eeuw tot tempel te evolveren.

Ten eerste moest men rekening houden met de uit Duitsland komende Hervormingsbeweging, die van de Consistorieleden en van de verschillende gemeenschappen een duidelijke stellingname eiste. Zo bouwde men in Brussel in 1842 een *mikva* (ritueel bad) om de orthodoxen welgevallig te zijn, en in 1851 installeerde men een orgel om een mogelijke afscheiding van de Hervormers te vermijden (17). Deze dikwijls tumultueuze discussies die gedurende enkele tientallen jaren in de meeste landen van West-Europa plaats vonden, beïnvloedden in grote mate de architectuuropvatting voor cultusgebouwen van de Israëlieten.

Ten tweede was er het feit dat in België de Israëlitische Gemeenten tot in 1870, toen de wet op de Wereldlijke Status der Godsdiensten van kracht werd, geen rechtspersoonlijkheid hadden. Dit wilde zeggen dat ze goederen konden verwerven noch bezitten, in tegenstelling tot de andere erkende erediensten (18). Als bijvoorbeeld in 1863 een Koninklijk Besluit toelating verleende om in Aarlen een synagoge te bouwen, dan was niet de Israëlitische Gemeente er eigenaar van, maar wel de Stad. Eens de volledige gelijkheid in 1870 was verworven, kon de synagoge ook haar sociale functie gaan uitdrukken. Als bidplaats wilde zij zich als gelijke van de andere bedehuizen affirmeren en er mee rivaliseren.

Zilveren besnijdenisbeker van David Myer Levie, gedateerd 29 adar I 5575 (1815), vervaardigd te Brussel mogelijk door Abraham Wolf (foto Joods Museum van België).

ren. Het was de tijd van de monumentale synagogen (19). De inhuldiging van die synagogen vormde telkens een belangrijke gebeurtenis die naast religieuze plechtigheid ook een mondain evenement was (20). Bovendien kwam ook de ideologische inzet er tot uitdrukking; integratie en moderniteit werden er gehuldigd, bijvoorbeeld door alle religieuze strekkingen en alle wereldse autoriteiten uit te nodigen. De inhuldiging wilde niet enkel een Joodse aangelegenheid blijven; zoals Opperrabbin Astruc het in zijn inhuldigingsrede uitdrukte had de synagoge een taak te vervullen als: *"Temple de l'unité divine qu'il soit pour nous, pour la cité et pour l'humanité une permanente et féconde source de sacrifices et de bénédictions!"* (21).

Het nieuwe, bevrijde statuut van de Personen van het Israëlitische geloof in de Belgische samenleving van de tweede helft van de 19de eeuw, zou een dubbele paradox inhouden. Enerzijds stelde men een teruggang in de cultusbeleving vast, anderzijds wilde de binneninrichting zich spiegelen aan de gebouwen van de dominerende gemeenschap. Om de waardigheid van de eredienst te verhogen plaatste men de bima bij de Ark. Door de Heilige Ark als decor te gebruiken kreeg dit geheel vervolgens een theatrale allure. Het was niet langer een eredienst waaraan men participeerde, maar een eredienst die men bijwoonde. Kusters, gekleed als kamerbewaarders met steek en zilveren halsketting,

keken toe of de eerbied werd nageleefd; rabbijnen droegen gewaden die niet verschilden van die van de clerus van andere godsdiensten; vrouwen waren niet langer onzichtbaar, ze namen plaats ofwel op tribunes zonder traliewerk ofwel op het gelijkvloers, slechts symbolisch gescheiden van de mannen. De vensters werden voorzien van gebrandschilderde ramen, doorgaans met de afbeelding van de Stammen van Israël (22). Alleen de bidstoelen, het ontbreken van enige menselijke voorstelling (in strijd met het tweede gebod) en de aanwezigheid van mannen met bedekt hoofd, waren eigenlijk het enige wat een christen zou opvallen in een monumentale synagoge. Vooral ook omdat aan de buitenzijde de Joodse symbolen - de Tafels der Wet en later de zespuntige ster - niet onmiddellijk in het oog vielen, zo hoog als ze op het gebouw waren geplaatst.

Aan dit proces zou evenwel reeds vóór 1914 een einde komen, en het zou in de periode tussen beide wereldoorlogen en vooral na de Sjoa (de catastrofale jaren 1939-1945) worden bestreden.

Verschillende factoren droegen bij tot dit fenomeen dat zich vooral in Antwerpen en Brussel liet voelen. Een eerste feit betrof de komst van Oost-Europese Joden, die een precaire economische situatie en vervolgingen ontvluchtten en de gebruiken en tradities van vóór de emancipatie meebrachten. Simultaan hiermee ontwikkelde zich een antisemitisch gevoel, gedragen door een traditioneel inge-

SYNOPTISCHE TABEL VAN DE SYNAGOGEN TUSSEN 1860 en 1990

Stad	Adres	Architect	K.B. Bouw	Inhuldiging
Aarlen	rue de la Synagogue	Albert JAMOT	16/12/1863	22/09/1865
Brussel	Regentschapsstraat	Désiré DE KEYSER	21/03/1875	22/09/1878
Antwerpen	Bouwmeestersstraat	Ernest STORDIAU Joseph HERTOQS	09/06/1891	07/09/1893
Luik	rue Léon Frédéricq	Joseph REMONT	10/07/1898	18/08/1899
Oostende	Ph. Van Maestrichtplein	Joseph DE LANGE	10/12/1910	29/08/1911
Antwerpen	Hoveniersstraat	Joseph DE LANGE	30/04/1912	08/05/1913
Antwerpen	Oostenstraat	Jules Hofman	14/12/1910	08/1914
Antwerpen	Van den Nestlei	Joseph DE LANGE	1926	1929 en 1954
Brussel	Kliniekstraat	Joseph DE LANGE	11/12/1929	06/04/1933
Charleroi	rue Pige-au-Croly	BADET	20/11/1960	24/02/1963
Brussel	Rogierstraat	A. ZIELONKA	18/02/1962	06/05/1979
Brussel	Paviljoenstraat	Remy VAN DER LOOVEN	11/07/1966	20/12/1970
Brussel *	Kersbeeklaan	A. ZIELONKA	1977	06/05/1979
Brussel	Messidorlaan	KADZ & PERRAUDIN-BARON	21/03/1982	20/05/1984

* niet door het Consistorie erkende gemeenschap

Neoclassicistische aron in beschilderd hout, 19de eeuw, vermoedelijk afkomstig uit één van de vroegere Luikse synagogen. Synagoge Luik (foto O. Pauwels).

worteld misprijzen. Dit bereikte een hoogtepunt in de affaire Dreyfus, nam dan af en groeide later weer aan, om tenslotte te culmineren in het moorddadige nazisme. Ondanks de bewonderenswaardige hulp van een deel van de bevolking in uiterst moeilijke omstandigheden, was de slotsom in 1945 zwaar: op 10 mei 1940 vertegenwoordigden de Joden slechts 1% van de Belgische bevolking, maar Joden vormden 40% van het totaal aantal oorlogsslachtoffers in het land!

Deze gebeurtenissen maar ook het ontstaan van de staat Israël, hadden voor gevolg dat na het helen van de wonden, de Joodse identiteit versterkt naar voren trad, zoals ook uit de constructie van nieuwe synagogen bleek. Dit is ondermeer het geval voor het gebouw van de Israëlitische Gemeente van Ukkel en Vorst, dat teruggaat op een Poolse synagoge van hout. Hetzelfde geldt voor het gebruik van de Davidsster als identiteitssymbool, getuige de sephardische synagoge van Brussel. Sedert een 30-tal jaar maakt men mee dat een minderheid op zijn rechten staat, wat glansrijk weerslag kreeg in de oprichting van synagogen als openbare gebouwen. Dit gebeurde bovendien zowel met de goedkeuring van het Centraal Israëlitisch Consistorie van België, dat de veertien erkende gemeenschappen vertegenwoordigt, als met de instemming van de verschillende officiële autoriteiten die in de financiering en de bouw betrokken zijn.

Men kan gerust stellen dat 200 jaar na hun emancipatie, de integratie van de ongeveer 30.000 Joden in de Belgische samenleving volledig is gerealiseerd.

VOETNOTEN

- (1) Zie hierover Levine L.I., *Ancient synagogues. A historical introduction* (Ancient synagogues revealed, The Israel Exploration Society Jeruzalem, 1981, p. 1-3).
- (2) De Aron Hakodech refereert expliciet naar het Heilige der Heilige in de Tempel van Jeruzalem.
- (3) Dit podium waar de lezingen plaats vinden, vervangt het aanvankelijke offeraltaar.
- (4) Hierover kan geraadpleegd worden: Sed Rajna G., *L'art Juif, Que sais-je?* nr. 2219, Presses Universitaires de France Parijs, 1985, p. 29-30.
- (5) Avi-Yonah M., *Art in Ancient Palestine*, The Magnes Press Jeruzalem, 1981, p. 119-213.
- (6) Stengers J., *Les Juifs dans les Pays-Bas au Moyen Age*, Académie royale de Belgique, Classe des Lettres et des Sciences Morales et Politiques, Brussel, 1950.
- (7) Seymus V., *Joden in Antwerpen tijdens de tweede helft van de zeventiende eeuw, onuitgegeven licentiaatsverhandeling* Katholieke Universiteit Leuven, 1989.
- (8) Asulai Ch. J. D., *Ma'gal Tob ha - Salem Itinerarium (1753-1794) ex Autographo auctoris, Aron Freinmann Berlijn-Jeruzalem, 1921-1934*, p. 125-127; 161-162. Professor G. Nahon weze hier voor zijn inlichtingen bedankt.
- (9) Zie Henne A., Wauters A., *Histoire de la ville de Bruxelles*, deel III, Brussel, 1969 (anastatische herdruk), p. 190. Op het stadsplan van 1816 is de synagoog duidelijk aangeduid (Stadsarchief Brussel, nr. 43).
- (10) Bok W., *Aperçu de l'évolution de la population juive au 19ième siècle (La Grande Synagoge de Bruxelles, Israëlitische Gemeente van Brussel Brussel, 1978*, p. 108).
- (11) Volgens Henne A., Wauters A., op. cit., p. 190 en p. 256-257, zou ze op 31 maart 1817 zijn ingehuldigd.
- (12) Volgens Henne A., Wauters A., op. cit., p. 257 werd het gebouw in 1820 synagoog. Voor de juiste ligging, zie ook de brief van 8.11.1830 (Stadsarchief Brussel, bundel 698).
- (13) Dratwa D., *Les Juifs pauvres à Bruxelles autour de 1830* (Centrale, nr. 255, december 1991, p. 6-8).
- (14) Schmidt E., *L'Histoire des Juifs à Anvers, Excelsior Antwerpen*, s.d., p. 86.
- (15) Catalogus van het Museum Kruglanski, Luik, 1991, p. 2.
- (16) Wat Aarlen betreft, zie het dagblad Centrale, nr. 101, november 1966, p. 321.
- (17) Zie Lieberman P., *Consistorial Judaism and reform in Belgium (1830-1880)*, niet gepubliceerde nota opgesteld voor het seminarie van professor Paula Hyman, John Hopkins University.
- (18) Zie Abrahams R., *La communauté Israëlite et le Droit (La Grande Synagoge de Bruxelles*, op. cit., p. 71-76).
- (19) Over dit onderwerp raadplege men de interessante studie Jarassé D., *L'âge d'or des Synagogues*, Herscher Parijs, 1991.
- (20) Over de inhuldiging van de synagoge van Brussel, zie *L'echo de Bruxelles* van 22 september 1878.
- (21) Geciteerd door Gergely Th., *Naissance d'une synagoge (La Grande Synagoge de Bruxelles*, op. cit., p. 91).
- (22) Zie Kahlenberg M., *Textes et ornements symboliques de notre synagoge (La Grande Synagoge de Bruxelles*, op. cit., p. 95-100); hierover vindt men in de Archiven van het Joods Museum de makette en de tekeningen voor glasramen in de Portugese Synagoge te Antwerpen.

Daniel Dratwa is conservator van het Joods Museum van België, Stalingradlaan 74, 1000 Brussel.
Vertaling Chris De Maegd, BML.

BETH HAKNESSET**SYNAGOGEN IN BELGIE 1865-1914**

JO BRAEKEN

Door arabesken
omlijste inkomdeur.
Synagoge Shomré
Hadass, Antwerpen
(foto O. Pauwels).

In de jaren 1865 tot 1914 werden in België zeven volwaardige synagogen opgetrokken. Zij vormen de stille getuigen van een belangrijk maatschappelijk proces, de emancipatie van de Joodse gemeenschap, die in deze periode tot een hoogtepunt kwam. De moeizame zoektocht naar een geëigend architectuurmodel, vertaling van de herwonnen status in een nieuw bouwtype, vormt

een boeiend aspect niet alleen van de Joodse cultuur maar ook van het bouwkundige denken in de vindingrijke 19de eeuw. Zeer verscheiden in aard, stijl en periode belichamen deze zeven gebouwen, waarvoor de bronnen door de ons omringende buurlanden werden aangereikt, de veelzijdige evolutie die de synagoge-architectuur in deze gouden eeuw onderging (1).

DE WORDING VAN DE SYNAGOGE

De synagoge in de stad

Hoewel de Belgische grondwet van 1831 de godsdienstvrijheid garandeerde, zou het toch nog tot 1870 duren vóór de Israëlitische religie op gelijke voet werd behandeld met de andere erkende godsdiensten.

De eerste synagogen die kort na de Belgische onafhankelijkheid ontstonden vonden onderdak in bestaande gebouwen, die bij koninklijke voorspraak of op privé-initiatief waren verworven. Zoals de "*Salle des Beaux-Arts*" te Brussel en de oude Salvatorkapel te Antwerpen, bleken zij door het groeiend aantal gelovigen bij voorbaat al ontoereikend en bovendien weinig geschikt. Het ontbreken van rechtspersoonlijkheid leverde de Israëlitische gemeenschappen over aan welwillendheid. De bouw van de eerste volwaardige synagoge op Belgisch grondgebied te Aarlen was dan ook slechts mogelijk door het engagement van het stadsbestuur. De Wet van 1870 op de Wereldlijke Status der Godsdiensten (2) bracht dan wel volledige gelijkheid, maar kon toch niet verhinderen dat vele bouwprojecten door geldelijke besommingen werden achtervolgd, te wijten aan het beperkte financiële draagvlak van de gemeenschappen. Deze moesten niet alleen het grondstuk maar doorgaans ook zowat één derde van de bouwkosten financieren, met giften en obligaties, door verkoop van eigendommen en leningen. Het aandeel van de betrokken overheden in de bouwkosten schommelde tussen 25% en 40% voor de Stad, respectievelijk 20% en 10% voor Staat en Provincie. Van bij de bouw van de synagoge van Aarlen, waaraan een bescheiden stedenbouwkundige ingreep werd gekoppeld, bleek echter reeds welke hoge eisen de betrokken stadsbesturen stelden in ruil voor het financiële engagement, met name wat het monumentale karakter en de inplanting van de synagogen betrof. Anders dan Parijs waar de Hoofd Synagoge naar verluidt op last van keizerin Eugénie naar een smalle zijstraat werd verbannen, bood de Stad Brussel juist een lokatie aan langs één van de meest prestigieuze assen van de stad: een waardig eerbetoon voor een symbolisch geladen monument, maar terzelfdertijd een bijkomende troef voor een hoofdstad op zoek naar allure. Het Antwerpse stadsbestuur drong een terrein op in het nieuwe Zuidkwartier, waarvan een monumentale synagoge het prestige enkel kon verhogen. Hierbij werd voorbijgegaan aan het bezwaar dat deze lokatie wel erg ver verwijderd lag van het Oostkwartier waar de meeste Joden woonden, nochtans niet onbelangrijk gezien het verbod op het gebruik van voertuigen tijdens de sabbat. In de marge kon het schepencollege boven-

dien tijdens een besloten zitting melden dat de toelagen van de Stad - zoals trouwens ook te Brussel - grotendeels werd gerecupereerd uit de bij de verkoop van het grondstuk gerealiseerde meerwaarde. De volstreekte integratie van de synagoge in het stadsbeeld was niettemin een feit.

De architecten

Het proces van emancipatie dat de Joodse gemeenschap onderging vond in zekere zin zijn weerslag in de keuze van de architecten aan wie de bouw van de synagogen werd toevertrouwd. Te Aarlen, waar het stadsbestuur als bouwheer optrad, ging de opdracht als vanzelfsprekend naar de architect die sinds twintig jaar instond voor een globaal project tot heraanleg en bouw van overheids- en nutsgebouwen in de provinciehoofdstad. Pas bij de bouw van de Hoofd Synagoge te Brussel was het Centraal Israëlitisch Consistorie bij machte het project eigenhandig vorm te geven en te begeleiden. Hierbij werd naar de beste tradities van de tijd geopteerd voor een architectuurwedstrijd, die het prestige van dit nationale Israëlitische monument enkel kon verhogen en zijn gelijkwaardigheid en zelfbewustzijn in het maatschappelijk bestel moest bevestigen. Pas rond de eeuwwisseling werden de architecten uit eigen rangen gerecrueteerd. Hoogtepunt in deze evolutie was de architectuurwedstrijd voorbehouden aan Joodse architecten, die in 1923 - een halve eeuw na de Brusselse - voor de nieuwe synagoge te Antwerpen werd ingericht. Kenmerkend nochtans is dat de inspiratie voor deze bouwwerken uit de Franse en Duitse synagoge-architectuur werd geput, bekend en verspreid via architectuurtijdschriften. In het ene geval was dit te verklaren uit de dominante invloed die gedurende de gehele 19de eeuw van Frankrijk op het Belgische architectuurbedrijf uitging. Meer specifiek was de invloed uit Duitsland waar de synagogegebouw in het begin van deze eeuw onderhevig was aan toonaangevende vernieuwingen op typologisch en spiritueel vlak.

Typologie

Tot het begin van de 19de eeuw kende de Joodse religie uit de diaspora slechts de discrete beslotenheid van de sjoel, die geen aanspraak maakte op architecturale pretentie. Met de emancipatie ontstond de noodzaak een bouwtype te ontwikkelen dat enerzijds werd geregeerd door de traditionele waarden en voorschriften uit Tora en Talmoed, en anderzijds de emanatie vormde van de herwonnen Israëlitische identiteit in de moderne samenleving (3). Deze zoektocht naar de geëmancipeerde synagoge, die orthodoxen en hervormingsgezinden confronteerde, ging bovendien gepaard met vernieuwingen in de liturgie,

Tora-rollen met hun attributen: het geborduurde rood-fluwelen manteltje, de zilveren borstplaat of tass, het aanwijsstokje of jad en de kroon. Hoofd Synagoge, Brussel (foto Israëlitische Gemeente van Brussel).

waaraan men niet langer deelnam maar die men bijwoonde. Een drang naar waardigheid en orde enerzijds, en de wil tot assimilatie of toch gelijkwaardigheid met de andere religies anderzijds lag aan de basis van deze omwenteling, die het wezen van de Joodse spiritualiteit raakte.

Mede om deze redenen werd in eerste instantie vooral het basilicale schema, met zijn sterk hiëratische opbouw, van de katholieke en protestantse cultusgebouwen overgenomen. De voor de ritus nochtans beter geschikte centraalbouw bleef tot het begin van deze eeuw eerder zeldzaam. Referenties naar de Tempel van Jeruzalem moesten het eigen karakter van de nieuwe synagoge onderlijnen, bewijs van de continuïteit van het Israëlitische geloof. Zo vond de driedeling - voorhal, Heilige en Allerheiligste - van het bijbelse heiligdom een transpositie in de plattegrond; de galerij herinnerde aan het voorhof van de vrouwen, de *ner tamied* - equivalent van de gods-

lamp - aan het eeuwig brandend licht. Dit gold nog meer voor de elementen die het interieur gingen bepalen: de op een verhoog geplaatste Heilige Ark of *aron* met het voorhang of *parochet* - bewaarplaats van de Tora-rollen - en de *bima* - het leesgestoelte dat het antieke offeraltaar verving - die beide een architecturale uitwerking kregen, en de *menora*, de zeven- of achtarmige kandelaar. De schaarse voorschriften uit de Talmoud - een verheven ligging, een groot aantal (tot twaalf) vensters en de oriëntatie naar Jeruzalem - konden slechts worden ingelost naargelang het gekozen of toegewezen grondstuk er zich toe leende. Hierbij voegden zich de uiterlijke kentekens van het Israëlitische geloof: de alomtegenwoordige Tafelen der Wet - het symbool bij uitstek dat pas in deze eeuw werd opgevolgd door de Davidsster - en het Hebreeuwse schrift. Geplaatst op de façades van deze monumentale Israëlitische tempels, droegen zij de nieuw verworven status onduidelzinnig uit. Door het verbod op menselijke afbeeldingen onderscheidde de synagoge zich tenslotte door een louter ornamenteel of decoratief versieringspatroon, hoogstens opgeluisterd door symbolische voorstellingen van onder meer de Twaalf Stammen van Israël of de antieke cultusvoorwerpen uit de Tempel.

De drie grote synagogen die tijdens de tweede helft van de 19de eeuw in België werden opgetrokken - Brussel, Antwerpen (*Shomré Hadass*) en Luik - kenmerken zich door eenzelfde opbouwschema dat werd ontleend aan de Franse synagoge-architectuur uit die periode. De plattegrond omvat een driebeukig, hallevormig schip met aan drie zijden omlopende galerijen, dat wordt voorafgegaan door een peristilium, en afgesloten door een halfronde absis.

Het gevelfront vertoont eveneens een driedelige opbouw met een hoog oplopende middenpartij geflankeerd door vierkante torens. Niet alleen versterken zij de monumentaliteit en de herkenbaarheid van de architectuur, zij zouden op hun beurt symbolisch verwijzen naar *Yakhin* en *Boaz*, de twee zuilen voor de ingang tot de Tempel van Jeruzalem.

Aanpalende gebouwen herbergen onder meer de rabbijnswoning, het ritueel bad of *mikva*, vergaderen dienstlokale, terwijl een binnenplaats ruimte biedt voor de viering van het Loofhuttenfeest of *Soekot*. Oorspronkelijk viel in alle drie de synagogen het zwaartepunt op de absis, waar *bima* en Heilige Ark waren gegroepeerd. In de Hoofd Synagoge van Brussel - als zetel van het Consistorie het belangrijkste Israëlitische cultusgebouw van het land - kreeg deze opstelling een bijzonder monumentale vorm met scenische allure. Ook de invoering van bij uitstek christelijke attributen als een preekstoel en een

Hoofd Synagoge van Brussel, "Temple de l'unité divine qu'il soit pour nous, pour la cité et pour l'humanité une permanente et féconde source de sacrifices et de bénédictions!", citaat uit de inhuldigingsrede van Opperrabbijn Astruc 1877 (foto O. Pauwels).

orgel wezen hier op een bewust assimilatieproces. Desalniettemin diende dit orgel tijdens de inhuldigingsplechtigheid te worden ingespeeld door de organist van de Parijse Sainte-Trinité, wegens een collectieve weigering van zijn Brusselse confraters. Ook de synagogen uit het begin van deze eeuw - Oostende en de Portugese synagoge te Antwerpen - beantwoorden nog aan hetzelfde principe. Het betreft hier echter kleinere en minder geëlaboreerde, eenbeukige ruimten, met zenithale verlichting en een galerij tegenover de absis. Enkel de Russisch-Poolse synagoge te Antwerpen wijkt van dit schema af door een meer gecentraliseerde ruimtebehandeling.

Stijl

Belangrijker nog dan typologie en symboliek, zeker in het licht van het 19de-eeuwse architectuurdenken, was de vraag door welke bouwstijl het Israëlitische karakter het best kon worden opgeroepen. Deze bekommernis om een eigen Hebreeuwse stijl, op zich al een teken van assimilatie, stuitte echter op een gemis aan materiële getuigen van de antieke Joodse beschaving. Het enige gekende monument in die tijd was de Tempel van Jeruzalem, die alle reconstructie pogingen ten spijt, slechts in de teksten en de spiritualiteit voortleefde, en hoogstens een bron kon zijn voor symbolische referenties. Zaak was een bouwstijl te ontwikkelen die de oosterse oorsprong

van het Judaïsme tot uitdrukking bracht, en verwar- ring met de cultusgebouwen van de andere gods- diensten - in casu de door de neogotiek beheerste katholieke architectuur - uitsloot. Hoe weinig ver- trouwd men met deze materie was bleek reeds uit de vraag van het Aarlense stadsbestuur aan architect Jamot "*un croquis représentant à peu près le style d'un pareil bâtiment*" (4) te schetsen, waarbij deze aarzelde tussen een Byzantijnse stijl uit de 6de en een romaanse stijl uit de 12de eeuw. Het Centraal Israëlitisch Consistorie stipuleerde in artikel 4 van het wedstrijdreglement voor de Hoofd Synagoge van Brussel: "*La forme architecturale est laissé au choix des concurrents, toutefois, les artistes feront bien de s'inspirer des styles antérieurs au XIIIe siècle*" (5). De Koninklijke Commissie voor Monumenten verwierp de gekozen romaanse stijl dan weer als on-Hebreeuws want in wezen christelijk.

De synagoge-architectuur uit de tweede helft van de 19de eeuw werd beheerst door twee stijlstromingen: de romano-Byzantijnse stijl die in Frankrijk domi- neerde, en de maureske of oriëntaalse stijl die voor- al in de Duitstalige landen een voedingsbodem vond. Ondanks hun parallelle ontwikkeling gaven zij aan- leiding tot diepgaande controverses en polemieken, aangaande de herkenbaarheid en de geschiktheid voor de Israëlitische identiteit. Het bedachtzame, naar verzoening strevende "*Judaïsme Consistorial*" vond in het gestreng karakter en de discrete waar- digheid van de romano-Byzantijnse stijl een gepaste en eigentijdse uitdrukkingvorm. Toch kon de oos- terse herkomst verklaard worden uit de rechtstreekse verwantschap van de romaanse met de Byzantijnse bouwkunst - een theorie die vanaf de jaren 1850 opgeld deed -, zonder daarbij het "vreemde" al te zeer te benadrukken. De maureske of oriëntaalse stijl daarentegen - een amalgaam van elementen uit onder meer de mammelukse en mudejar-architectuur - hield juist een expliciete verwijzing in naar een exotisch "Oosten", bovendien van Islamitische origine. Deze fantasierijke architectuur, die door haar ranke structuur een ruim gebruik van ijzer toeliet, legde dan ook manifest de klemtoon op het specifiek eigene van de cultus.

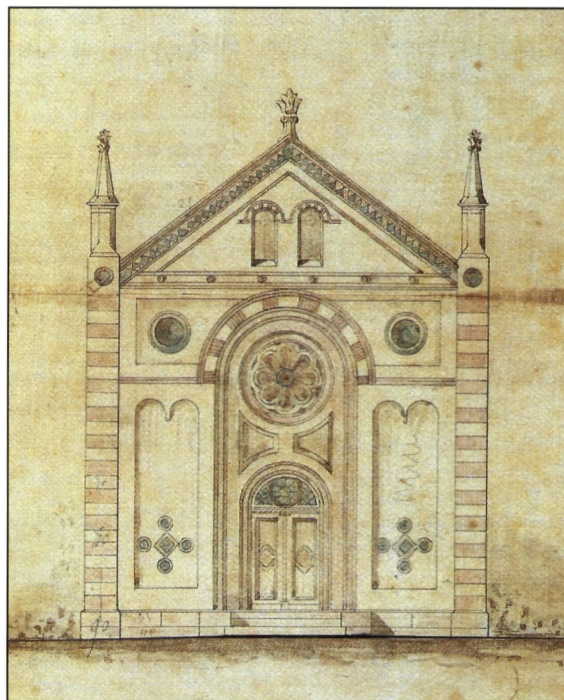
Beide stromingen worden in België in hun meest zuivere vorm vertegenwoordigd enerzijds door de Hoofd Synagoge van Brussel, anderzijds door de synagoge van Antwerpen (*Shomré Hadass*). De synagogen uit het begin van deze eeuw - Oostende en de Portugese synagoge te Antwerpen - laten een terugkeer zien naar een Duits geïnspireerde, ingeto- gen neoromaanse architectuur, daar waar de Russisch- Poolse synagoge te Antwerpen resoluut opteert voor de Art Nouveau.

Aarlen.
Gevelopstand door
Albert Jamot, 1863
(Aarlen, Archives
de l'Etat).

AARLEN

In de annalen van de Joodse emancipatie in België, neemt Aarlen een bijzondere plaats in (6). De syna- goge van deze kleine provinciehoofdstad is niet alleen de eerste die in België werd gebouwd. Voor de eerste maal ook verleende een stedelijke overheid een geldelijke tussenkomst in de bouw van een gebedshuis voor een andere dan de katholieke eredienst (7).

De Israëlitische Gemeente van Aarlen, die kort na de Belgische onafhankelijkheid werd erkend, vormt dan ook een uitzondering. Bij de volkstelling van 1846 telde de Joodse gemeenschap 109 personen in Aarlen zelf, op een totaal van 5405 inwoners, toch twee procent van de lokale bevolking (8). In 1865, jaar van voltooiing van de synagoge, was zij aangegroeid tot 149 personen, waarvan 133 gedomicileerd in de stad zelf, samen 32 gezinnen (9). De meesten waren afkomstig uit het nabijgelegen Elzas en Lotharingen, streken met een oude en rijke Joodse traditie, van waaruit zich sinds het begin van de 19de eeuw een belangrijke emigratiebeweging voltrok. Aarlen, in de zuidoostelijke punt van België, vormde hierbij een vooruitgeschoven halte op de route naar Namen en Brussel. De typische beroepsactiviteit van de Aarlense Joden, voor het merendeel paarden- en beestenkooplui, getuigde van een hechte integratie in de economie van stad en streek.

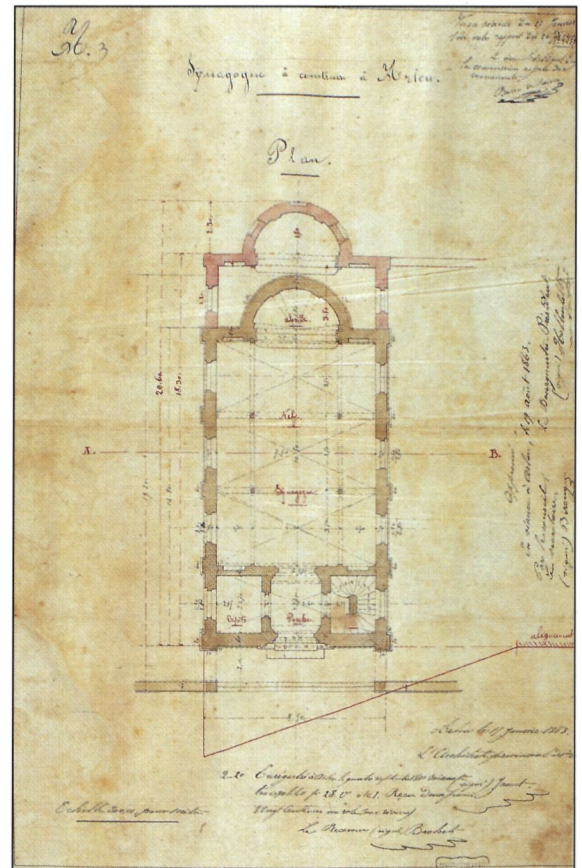

Aarlen. Plattegrond met toegevoegde travee door Albert Jamot, 1863 (Aarlen, Archives de l'Etat).

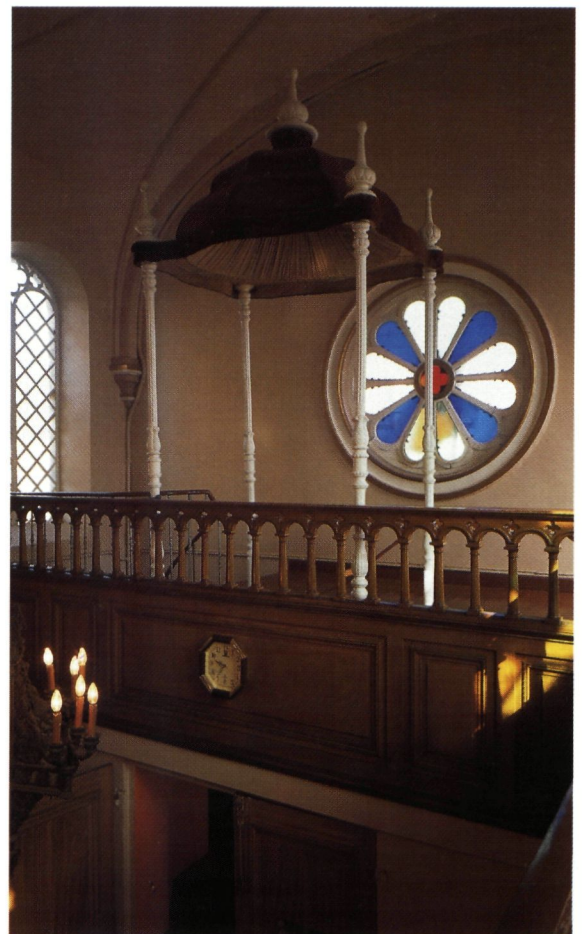
Vanaf 1860 drong de Israëlitische Gemeente bij de stedelijke autoriteiten aan op de vervanging van haar te klein geworden gebedshuis aan de *rue de l'Esplanade*. In 1861 besloot de Stad een bouwgrond toe te wijzen, en richtte zich tot architect Albert Jamot (10) met het verzoek een schets voor de gevel van een dergelijk gebouw voor te leggen. Met de keuze van Jamot, gereputeerd "*architecte provincial de 1er classe*", en in die hoedanigheid ondermeer de auteur van het statige *Palais Provincial* aan de *place Léopold*, legde het stadsbestuur reeds ten dele zijn intenties bloot. Toch al arm aan monumentale gebouwen moest de nieuwe synagoge bijdragen tot de verfraaiing en verbetering van de stad, dit als compensatie voor het financieel engagement. Met dit argument werd een door de Israëlitische Gemeente voorgesteld terrein afgedaan als "*un jardin caché et hors de l'enceinte de la ville*", waar de nabije jongensschool de eredienst zou verstoren, bovendien drassig en aanleunend tegen de stadsomwalling: "*la construction serait une cave*" (11). Het stadsbestuur bood de "*clos Hofbauer*" in de *rue Saint-Jean* aan, een lokatie die bovendien de mogelijkheid bood tot het openen van een nieuwe straat van de synagoge naar het station. Bezwaren over de afstand werden weggewimpeld: "*Cette objection n'en est pas une à Arlon, il n'y a pas de question d'éloignement dans une ville où les plus grandes distances entre deux points ne dépassent pas dix minutes*" (12). Waar de Israëlitische Gemeente voor haar gebedshuis naar aloude traditie nog de beslotenheid van een binnenhof voorstond, werd zij aldus door de Aarlense autoriteiten met zachte hand in de openbaarheid gelooft.

Begin 1863 werden de definitieve plannen door Jamot ingediend, doch het stadsbestuur liet het gebouw vervolgens nog met één travee verlengen. Op 4 september vond de openbare aanbesteding plaats, waarop de bouw bij Koninklijk Besluit van 16 december 1863 werd goedgekeurd. De werken gingen begin 1864 van start, en op 22 september 1865 werd de nieuwe synagoge ingehuldigd. De uiteindelijke kostprijs, bouwgrond inbegrepen, bedroeg 31.876,72 fr., waarvan de Israëlitische Gemeente en de Stad Aarlen elk ongeveer één derde op zich namen. Het aandeel van Provincie en Staat bedroeg respectievelijk tien en twintig procent (13). Naar deze verdeelsleutel, en vooral dan het forse engagement van de Stad, zou later, in de correspondentie rond de bouw van de Belgische synagogen, nog vaak worden gerefereerd.

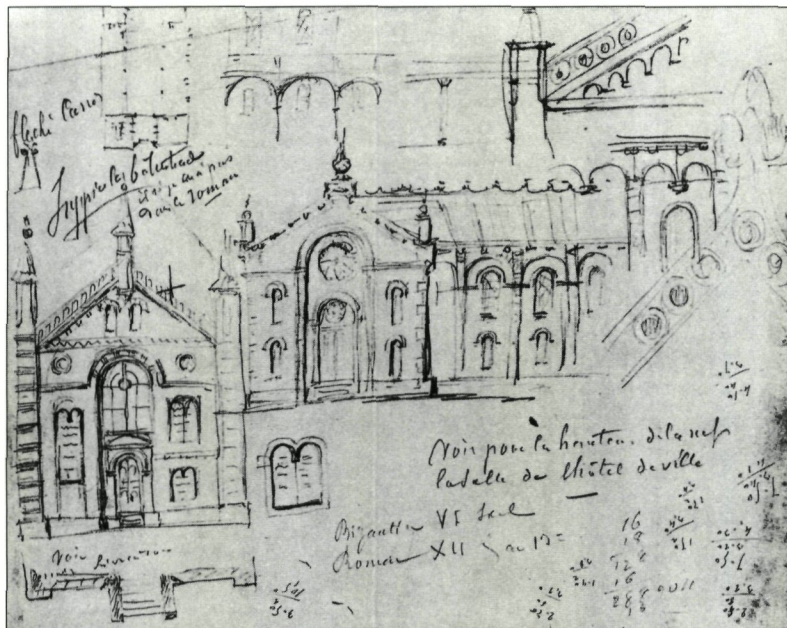
De synagoge vormt een bescheiden rechthoekig volume met halfronde absis, met vrijstaande ligging op een sterk hellend hoekperceel. Slechts het gevel-

Aarlen. Choepa of huwelijksbaldakijn (foto O. Pauwels).

Aarlen. Maureske luchters en veelkleurig glas verlenen een "oosters" accent aan deze klassieke gebedsruimte (foto O. Pauwels).

Aarlen. Ontwerpschets door Albert Jamot, 1861. Byzantijns uit de 6de, romaans uit de 12de eeuw?

▲ Aarlen. Polychroom materiaalgebruik en rijzige pinakels bepalen de "oosterse" allure van deze synagoge, gemerkt met de Tafelen der Wet (foto O. Pauwels).

front verraadt door een discrete Joodse symboliek de specifieke identiteit van het gebouw. Jamot toont zich hier een vakkundig historicist die, naar de beste tradities van die tijd, uit het beschikbare vormenarsenaal putte om deze eigenheid te onderschrijven. Het resultaat was een kruising van de Duitse *Rundbogenstil* en het Franse romano-Byzantijnse idioom. In dezelfde periode experimenteerde hij overigens met de neogotiek in de kerk van Barnich (Autelbas), het neoclassicisme in het nieuwe gevelfront voor de kerk van Athus, en de neorenaissance in het Pensionsnaat van Aarlen. Zijn twijfel tussen Byzantijns uit de 6de en romaans uit de 12de eeuw, zoals blijkt uit een

eerste ontwerpschets, verwoordt wellicht de begripsverwarring die in de jaren 1850 rond deze stijlen was ontstaan. Het schrappen van een attiekbalustrade als on-romaans, wijst dan weer op enige zin voor historische exactheid. Rijzige hoekpinakels, decoratieve friezen en rozetten, en bovenal de natuurlijke polychromie van rode baksteen en gelige natuursteen, verleenden de synagoge de zo noodzakelijk geachte "oosterse" allure, die verwarring met de katholieke cultusgebouwen uitsloot. Kenmerkend ook is het levendige reliëf van vlakke en verdiepte partijen, opgehoogd met fijne lineaire ornamenten en lijstwerk. De opstand wordt centraal doorbroken door een kolossale boog, die de fraaie houten inkomdeur en het twaalfdelig radvenster omlijst. De Tafelen der Wet, als bekroning van het driehoekige fronton en gesuggereerd in de zijpananten, maken identificatie met de Joodse eredienst ondubbelzinnig.

Dubbele rijen rondboogvensters met veelkleurig glas gevat in kleine ijzeren roeden, werpen een feëriek licht op het interieur. De éénbeukige ruimte wordt eerder traditioneel overspannen door een gedrukt kruisgewelf op consoles. Smalle houten galerijen langs de zijwanden, sluiten aan op de ruimere galerij boven het ingekast portaal. De eiken bima en preekstoel, en de wit en goud geschilderde aron, opgesteld op één lijn, bepalen de oost-west-as. Dit meubilair werd in 1872-73 naar ontwerp van Jamot uitgevoerd door de Gebroeders Goyers te Leuven. De aron beantwoordt nog aan het klassieke type, een portiekstructuur met zuilen en driehoekig fronton bekroond door de Tafelen der Wet, dat ook in de kleinere synagogen van de aangrenzende regio's veelal het enige element van decoratie uitmaakte.

Voor het "oosters" accent zorgen drie zware, polygonale kroonluchters in rijk ajourwerk, en het drukke patroon van de tegelvloer. Enkele roodfluwelen fauteuils tussen de banken in, dragen de initialen van de rechthebbende families. Zij werden in 1878 ontworpen door provinciaal architect Louis Vandewyngaert.

Door een geïsoleerde ligging in de invloedssfeer van Elzas en Lotharingen, Rijn- en Saarland, vormt de synagoge van Aarlen hoedanook een uitzondering in het Belgische landschap. De toon was echter gezet, de twee grote Joodse gemeenschappen te Brussel en Antwerpen zouden het voorbeeld volgen. De Hoofd Synagoge van Brussel, zetel van het hoogste Israëlitische gezagsorgaan in België, zou in die functie worden uitgebouwd tot een manifest van de emancipatie, concretisering van de geloofsbeleving in het nieuwe vaderland en verzoenend baken in de paradox tussen traditionalisten en hervormers.

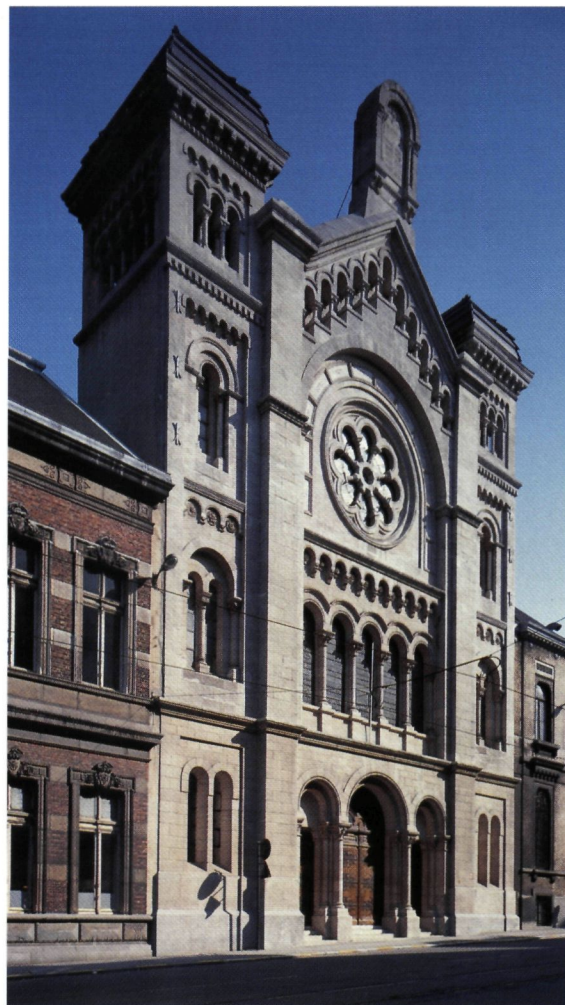
Hoofd Synagoge van Brussel. De romano-Byzantijnse stijl als belichaming van het "Judaïsme Consistorial" (foto O. Pauwels).

HOOFD SYNAGOGUE BRUSSEL

De officiële emancipatie van de Brusselse Joden begint in 1810, jaar waarin de Israëlitische Gemeente ingevolge het Keizerlijk decreet van 1808 door het Franse regime werd erkend (14). De hoofdstad, zetel van het Centraal Israëlitisch Consistorie van België vanaf 1832, zou gedurende de gehele 19de eeuw de belangrijkste Joodse gemeenschap van het land herbergen, tot deze omstreeks de eeuwwisseling werd overvleugeld door Antwerpen.

De eerste Brusselse Joden waren vooral afkomstig uit Nederland en het Duitse Rijnland, later, na 1830, gevolgd door immigranten uit Elzas en Lotharingen. Gedurende de eerste helft van de 19de eeuw lag het centrum van het Joodse sociaal-economisch leven in de 5de Sectie, tussen Nieuwstraat en Broekstraat/Warmoesberg, Blekerijstraat en Schildknaapstraat. In deze wijk bevonden zich ook achtereenvolgens de eerste drie gebedshuizen. Tijdens de tweede eeuwhelft hield de evolutie van de Israëlitische gemeenschap gelijke tred met de demografische explosie van de stad. Van 524 personen bij de volkstelling van 1846, was zij opgeklommen tot 650 gezinnen of zowat 2000 personen in 1866, 5600 personen in 1899 (15). In deze periode ook telde zij vertegenwoordigers in de hoogste echelons van het publieke bestel, zowel op economisch, politiek, ambtelijk, militair en wetenschappelijk vlak.

In 1833 had het Consistorie, op voorspraak van Leopold I, de vroegere "*Salle des Beaux-Arts*" in eigendom kunnen verwerven. Het lokaal, dat het jaar daarop als synagoge werd ingehuldigd, bleek met zijn 200 zitplaatsen al spoedig ontoereikend, en werd reeds in 1850 in ruil aangeboden aan de Stad voor de bouw van een nieuwe synagoge (16). Pas bij het aantreden van Elie Aristide Astruc als Opperrabbijn van België in 1866, kregen de bouwplannen van het Consistorie concreet vorm. Astruc, vroeger rabbijn van Parijs en medestichter van de *Alliance Israélite Universelle*, een internationale Joodse solidariteitsbeweging, was een vooraanstaand vertegenwoordiger van het consistoriale denken naar Frans model. De nieuwe synagoge moest de belichaming worden van dit "*Judaïsme Consistorial*", dat traditionalisten en hervormers trachtte te verenigen: enerzijds een monument voor de emancipatie, teken van perfecte integratie in de Belgische samenleving, anderzijds een schrijn voor een waardige beleving van de eigen, traditionele religieuze waarden. Hoewel het debat rond de lang verwachte Wet op de Wereldlijke Status der Godsdiensten nog volop woedde, nam het Consistorie in 1868 het initiatief via inschrijving een

eigendom aan te kopen in de Broekstraat.

In hetzelfde jaar werd ook een architectuurwedstrijd uitgeschreven, waarvan het programma voorzag in een "*tempel*" met 450 zitplaatsen op de begane grond en 250 op de galerijen, ondermeer een trouwen en een raadzaal. Uitdrukkelijk werd een bouwstijl van vóór de 12de eeuw voorgeschreven, en een bestek dat de som van 225.000 frank niet mocht overschrijden (17).

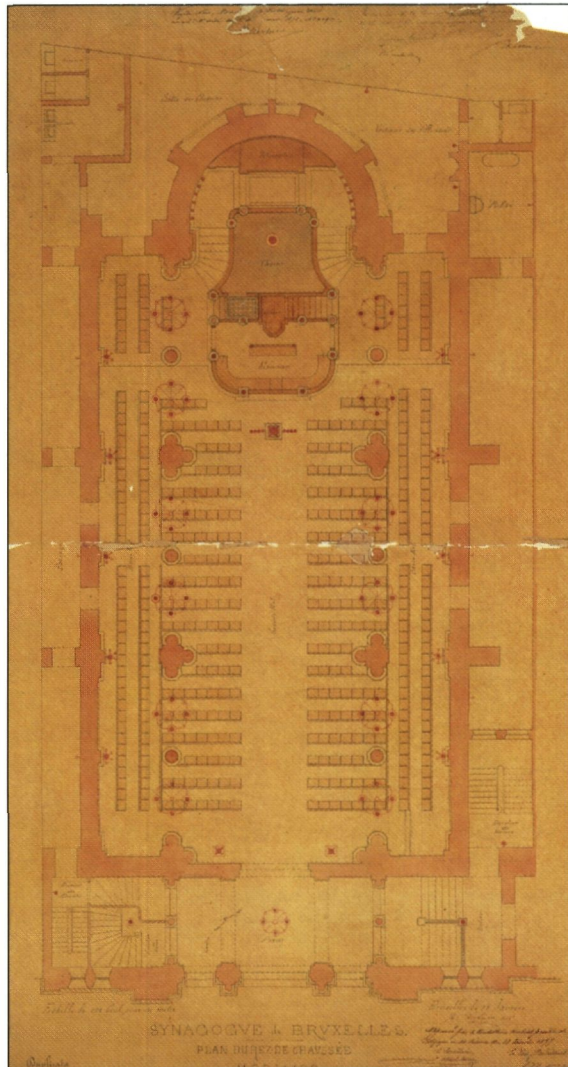
In de jury zetelden, naast vertegenwoordigers van het Consistorie, het schepencollege, de Bestendige Deputatie en de Koninklijke Commissie voor Monumenten, de architecten Alphonse Balat, Henri Beyaert, François Derre en Antoine Trappeniers.

Aangezien bij de afsluiting in 1869 geen van de zowat vijftien inzendingen aan de gestelde artistieke en financiële eisen, noch aan het programma bleek te voldoen, werd het prijzengeld in drie premies verdeeld. De eerste ging naar het project "*Jehovah*" van Désiré De Keyser, die de opdracht uiteindelijk ook kreeg toegewezen, de derde naar Edouard André (18).

Hoofd Synagoge van Brussel. Obligatie voor de financiering van het mobiliair, 1877. De synagoge wordt nog afgebeeld met een ronde koepel conform het ontwerp van 1872 (foto Joods Museum van België).

Hoofd Synagoge van Brussel. Plattegrond door Désiré De Keyser, 1877. Menora, bima, preekstoel en aron vormden oorspronkelijk een monumentaal geheel met theatrale allure (B.M.L.-Brussel, Plannenfonds K.C.M.L.: Brussel, Synagoge).

Hoofd Synagoge van Brussel. Gewelfschilderingen en glas-in-loodramen van de absissen verbeelden de cultusvoorwerpen uit de Tempel van Jeruzalem: de Ark des Verbonds, de Menora, het Offeraltaar, het Wierookaltaar en de Toonbrodentafel (foto O. Pauwels).

Begin 1872 ontstond echter de idee de nieuwe synagoge op te trekken aan de verlengde Regentschapsstraat (19). Deze prestigieuze verkeersader in de bovenstad verbond het Koningsplein met Joseph Poelaert's Justitiepaleis (1868-86) waarvan het megalomane silhouet weldra het perspectief zou af-

sluiten. Het kruim van de Brusselse architecten, zowel uit de oude als de jonge generatie, spande hier samen om de straat te doen uitgroeien tot één van de meest monumentale assen van de stad, een staalkaart van de heersende architectuurstromingen. De Keyser's synagoge zou zich aldus een waardige plaats verwerven tussen Gustave Saintenoy's Paleis van de Graaf van Vlaanderen (1866), Jean-Pierre Cluysenaar's Koninklijk Muziekconservatorium (1872-76), Balat's Museum voor Oude Kunst (1874-78) en Beyaert's Egmontplantsoen (1878-90). Bij sommige leden van het Consistorie bestond nochtans de vrees dat deze keuze aanleiding zou geven tot eindeloze onderhandelingen en uitstel. De gunstige betalingsregeling van de Stad, die bovendien het eigendom in de Broekstraat overnam, gaf evenwel de doorslag, zodat eind 1872 werd besloten tot aankoop van de loten 20 tot 26 tegen de som van 302000 frank (20). Inmiddels had De Keyser zijn plannen reeds aan de nieuwe configuratie aangepast. Besparingsoverwegingen noopten in 1874 tot een belangrijke vereenvoudiging, waarbij een oorspronkelijk geplande koepel verviel. Na goedkeuring van de bouw bij Koninklijk Besluit van 21 maart 1875, konden de werken worden aangevat door aannemer Emile Dupont frères uit Auvclais, onder toezicht van ingenieur Georges Levi-Montefiori. Het decoratieve beeldhouwwerk werd uitgevoerd door Georges Houtstont. Na voltooiing van de ruwbouw begin 1877, werd nog een openbare lening uitgeschreven om afwerking en meubilair te financieren. De totale kostprijs van deze onderneming - synagoge en aanpalend consistoriehuis - zou uiteindelijk zowat één miljoen frank bedragen. De plechtige inhuldiging vond plaats op 20 september 1878, in aanwezigheid van tal van personaliteiten, notablen van de Joodse gemeenschap en vertegenwoordigers ondermeer van de betrokken ministeries, het stadsbestuur, de protestantse eredienst, de Brusselse en Israëlitische pers.

De Hoofd Synagoge van Brussel vertoont een driebeukige halle-opstand met peristilium, een wijdschip van drie traveeën en een halfronde absis. Het monumentale natuurstenen westfront vertaalt deze driedeling in een hoog oplopende middenpartij van drie registers, geflankeerd door twee massieve torens met bijkomende lantaarn en koperen helm. De centrale puntgevel wordt bekroond door een massief topstuk met de Tafelen der Wet en de Davidsster. Een zware koepel met ronde trommel en halfbolvormig dak, die het silhouet moest domineren, werd uiteindelijk weggelaten (21). Het aanpalend consistoriehuis omvatte een trouw-raadzaal, een oratorium, kantoor en woning van de rabbijn.

Hoofd Synagoge van Brussel. Trouw-/raadzaal in het Consistoriehuys (foto O. Pauwels).

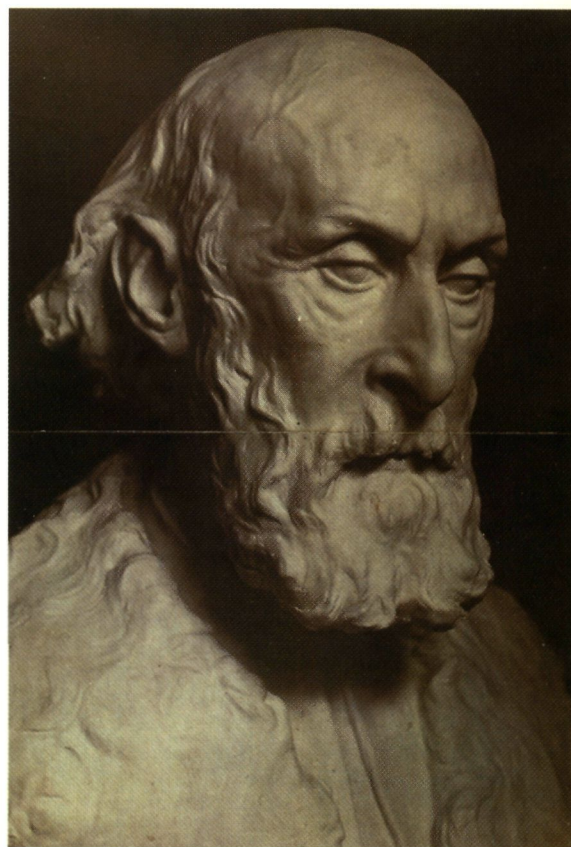
Elie Aristide Astruc (Bordeaux 1831-Brussel 1905). Opperrabbijn van België 1866-80, bezieler van de bouw van de Hoofd Synagoge en auteur van het symbolisch-iconografisch programma. Borstbeeld door Louise Ochsé-Mayer, 1902 (Joods Museum van België).

De Keyser (22) liet zich voor zijn ontwerp overduidelijk inspireren door de synagoge van Lyon van de Joodse architect Abraham Hirsch, voltooid in 1864. De plannen van dit toonaangevende gebouw in romano-Byzantijnse stijl, werden uitvoerig gepubliceerd in César Daly's *Revue générale de l'Architecture et des Travaux Publics* (23), tot de komst van *L'Emulation* ook in België veruit het meest gezaghebbende architectuurtijdschrift. Hirsch argumenteerde hierbij dat de synagoge door stijl, ordonnantie en materiële opbouw een expressie diende te zijn van de moderne Westerse tijden en vereisten. Dispositie en karakter moesten de overgeleverde tradities en de oosterse oorsprong van het geloof reflecteren. Dit laatste kwam vooral tot uiting in de plattegrond, een transpositie van de driedeling in de Tempel van Jeruzalem.

Door het opleggen van een bouwstijl van vóór de 12de eeuw, wenste het Consistorie in de eerste plaats het gebruik van de neogotiek met zijn exclusief christelijke connotaties uit te sluiten. De architectuur van de synagoge moest tenslotte de eigenheid van het Israëlitische geloof tot uitdrukking brengen. Net zoals Hirsch greep De Keyser consciëntieus terug naar de vroeg-romaanse bouwkunst, waaraan juist in de 19de eeuw sterke Byzantijnse tot zelfs Syrische, dus oosterse invloeden werden toegeschreven. Kenmerkend in dit verband waren het gesloten karakter, de rondbogen en het alternerend stelsel in het interieur, aangevuld door een ornamenteel reper-

torium van zuilen en colonnetten met acanthuskapiteel, dito friezen en rozetten, de wandindeling door lisenen en boogfriezen, het radvenster en de dwerggalerij van de geveltop. In deze context mag een negatieve opmerking in het advies van de Koninklijke Commissie voor Monumenten van 1874, dat de romaanse stijl als essentieel christelijk bestempelde, des te verrassender lijken: *“La synagogue aura donc à l'extérieur comme à l'intérieur, tout le caractère d'une chapelle catholique et ne rappellera par aucun élément architectural, ni même purement décoratif, ni l'origine orientale, ni la haute antiquité de la religion hébraïque, ni rien de ce qui reste de l'architecture israélite”* (24).

Haar kritiek gold met name de decoratie, die eerder moest ontleend worden *“à la flore orientale, aux motifs de l'ancienne architecture hébraïque qu'aux pays du Nord et aux églises catholiques, ce qui à tous égards, constituerait un non-sens”*. De plannen werden niettemin goedgekeurd. Latere rapporten beschreven het gebouw als geïnspireerd op de monumenten van centraal Syrië uit de 1ste tot de 7de eeuw, die de architectuur van het Heilig Land het dichtst benaderden (25). De Keyser werd uiteindelijk vooral geprezen om de religieuze gestrengheid en de

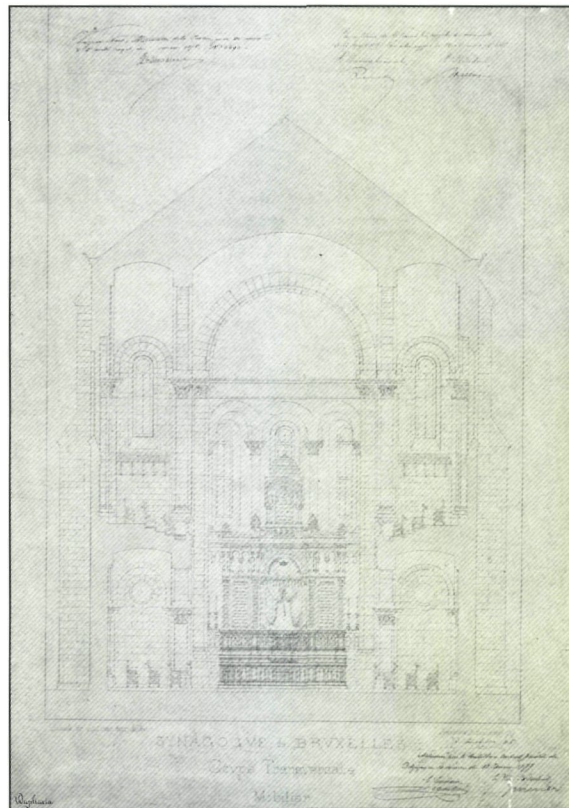
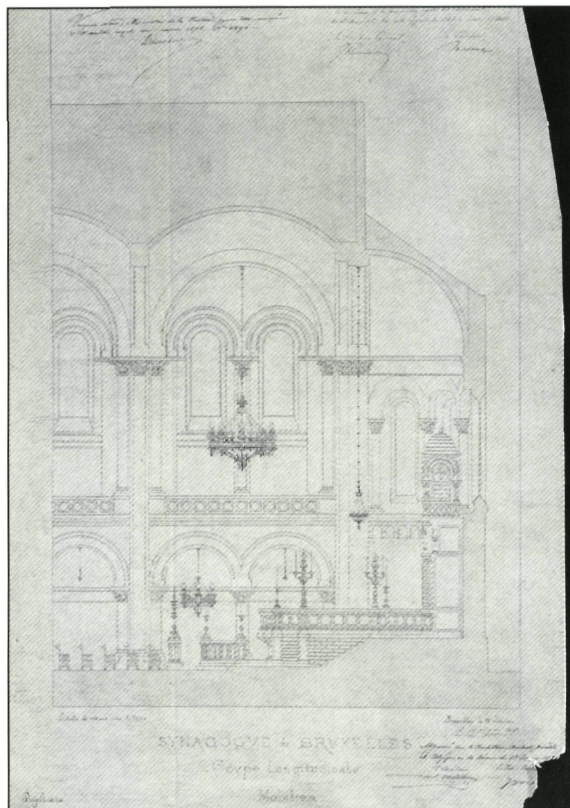
Hoofd Synagoge van Brussel. Westwand met toegevoegde tribune (1908), damesgalerij (vergroot in 1926-27) en Schyvenorgel (foto O. Pauwels).

grandeur van de architectuur. In dezelfde periode paste hij een aan de profane laat-gotiek ontleende vormtaal toe in de "*Union du Crédit*", medegevestigd door de Joodse bankier Jonathan Raphaël Bisschoffsheim, en het "*Café Sesino*". Het interieur getuigt van een uitermate hiëratische ruimtebehandeling, gepolariseerd op het Allerheiligste. In het wijdse, sober witgeschilderde schip worden de zowat 22 m hoge, gedrukte kruisgewelven gedragen door rijzige bundelpijlers. De aan drie zijden omlopende galerij, steunend op gedrongen zuilen, bepaalt het alternerend stelsel. De westwand vertoont een drieledige opstand, met portaal, arcade en orgelgalerij (26). In contrast hiermee wordt de absis geaccentueerd door een rijk vergulde polychromie, als schijn voor de aron en nieuw zwaartepunt van de rituele handeling. Een gelijkaardig schema kenmerkt de Parijse Hoofd Synagoge (rue de la Victoire), het Franse archetype, ontworpen door architect Alfred Aldrophe, uit 1863-74. De opstelling in de oostpartij, in de definitieve plannen van 1874 nog een doorslag van de synagoge van Lyon, onderging in het ontwerp voor het meubilair van 1877 nog een belangrijke wijziging. Naar het voorbeeld van de

Parijse synagoge werden bima, preekstoel, koortribune en aron door De Keyser samengevoegd tot één monumentaal ensemble met een drieledig getrapte opbouw, voorafgegaan door de centraal geplaatste menora (27). Dit theatrale geheel, dat de volledige oosttravee innam, werd later tot zijn huidige vorm gereduceerd voor bijkomende zitruimte (28). De verheven, in eik gesculpteerde aron vertoont een architecturale vormgeving, opgevat als een romano-Byzantijns tempelfront met pinakels en koepel. De deuren worden slechts ten dele bedekt door de parochet, gedrapeerd zoals bij de sephardische gemeenschappen in de streek van Bordeaux, geboorteplaats van Opperrabbijn Astruc. De bima wordt effectvol verlicht door vier geelkoperen kandelabers en de achtarmige menora; erboven brandt de ner tamied. Deze binneninrichting werd in 1877-78 uitgevoerd, het meubilair door L. Demeuter fils, het bronswerk - ook de fraaie kroonluchters - door de Compagnie des Bronzes. Het orgel werd geleverd door Pierre Schyven et Cie. De sacrale beslotenheid van de synagoge wordt in hoge mate bepaald door de reeks van vijfentwintig glas-in-loodramen van de hand van de Brugse glaze-

Hoofd Synagoge van Brussel. Langs- en dwarsdoorsnede naar de absis door Désiré De Keyser, 1877 (B.M.L.-Brussel, Plannenfonds K.C.M.L.: Brussel, Synagoge).

nier Henri Dobbelaere. Zij vormen het hoofdbestanddeel van een symbolisch programma, uitgewerkt door Opperrabbijn Astruc, dat in woord en beeld uiting gaf aan zijn overtuiging en idealen (29). De nadruk die daarbij werd gelegd op het universele en rationele karakter van het Israëlitisch geloof en het monotheïsme, hield een pleidooi in voor verdraagzaamheid, vanaf de inkom verwoord door het vers *“Hebben wij niet allen eenen Vader? Heeft niet een God ons geschapen”* (Malach. K II v 10). Ditzelfde vers werd later hernomen in de synagoge van Luik. De Twaalf Stammen van Israël, rond het radvenster en in de twaalf zijbeukramen, verbeelden de Joodse broederschap in de wereld. De vijf absissen symboliseren de essentiële religieuze en morele waarden, de oorsprong en evolutie van het Joodse geloof, de exclusief spirituele doelstelling en betekenis van de cultus. Zo worden Tetragram, Tafelen der Wet en Sinaï van het middenraam geflankeerd door de antieke cultusvoorwerpen uit de Tempel van Jeruzalem, waarvan het woord in de synagoge de daad verving: het Offeraltaar in het Samuël-raam, de Ark des Verbonds in het Aron-raam, de Toonbrodentafel in het Mozes-raam en het Reukwerkaltaar in het David-raam. Bij gebrek aan tijd en kennis van het Hebreeuws haalde Dobbelaere

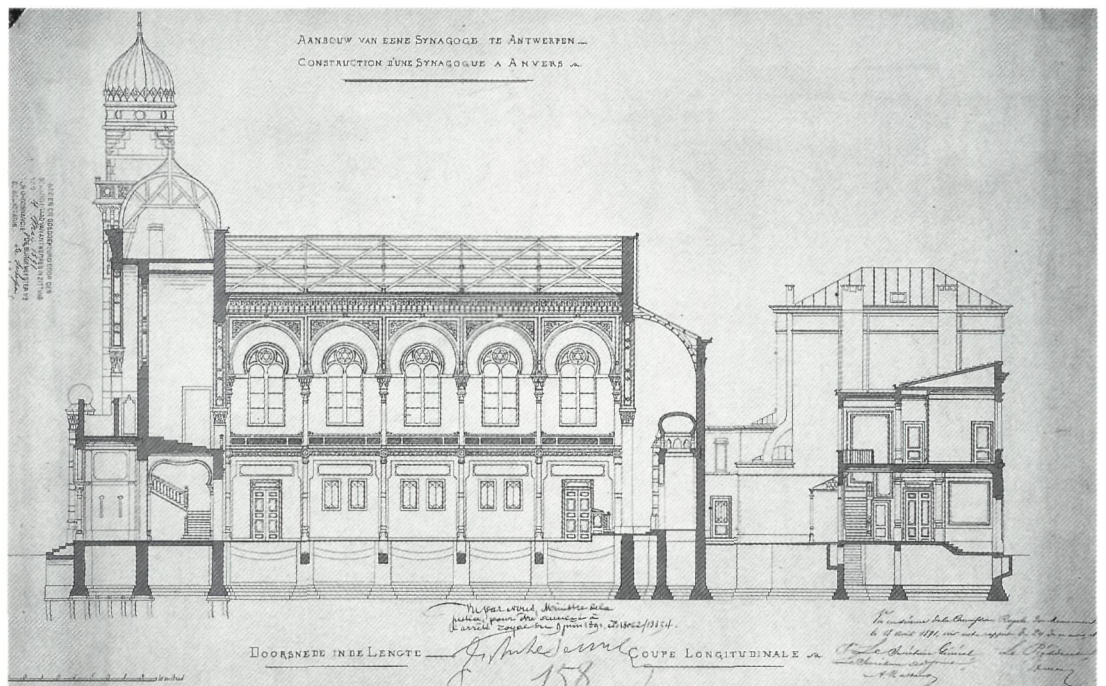
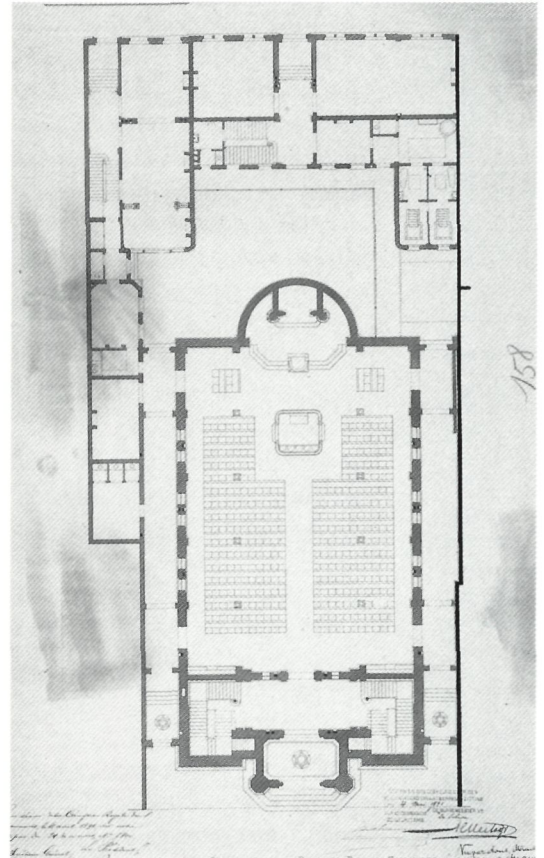
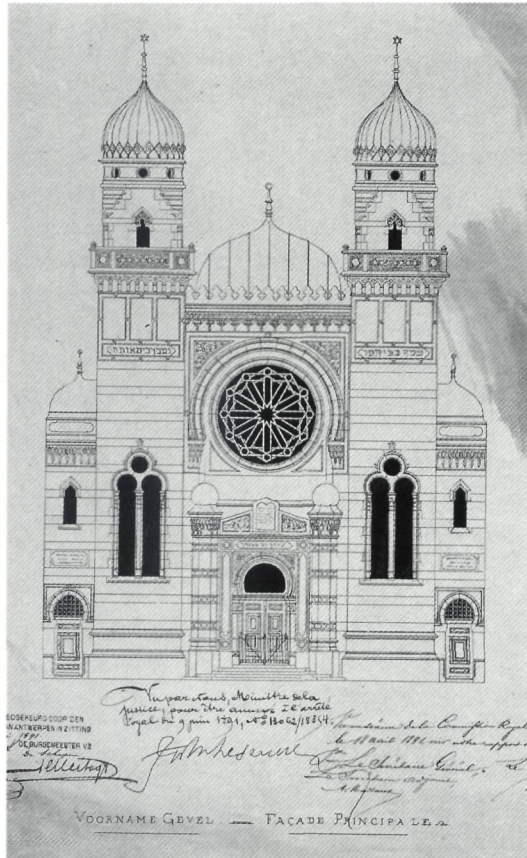
jammergenoeg alle opschriften door elkaar, wat de lezing bemoeilijkt. Twee ramen op de galerij tenslotte zijn gewijd aan de schriftgeleerden Ezra Hassofer en Juda Hanassi, de band tussen de geschreven leer van de Tora en de mondelinge leer van de Talmoed.

Met de nieuwe Wet op de Wereldlijke Status der Godsdiensten in de hand, zette ook de Israëlitische Gemeente van Antwerpen de eerste stappen tot de bouw van een synagoge, een initiatief dat, achtervolgd door financiële besommeringen, pas na meer dan twintig jaar zou worden afgerond.

SYNAGOGUE SHOMRE HADASS ANTWERPEN

De Israëlitische Gemeente van Antwerpen werd in 1816 wettelijk erkend door het Hollands Bewind (30). Zij telde toen 36 gezinnen, samen 100 personen, vooral van Nederlandse afkomst. Tussen 1830 en 1840 hield de gemeenschap numeriek gelijke tred met Luik, Gent en Aarlen, om tijdens het volgende decennium plots te vervijfvoudigen, een ontwikkeling die ongetwijfeld verband hield met de economische groei van de havenstad (31). In 1867 werd zij

Synagoge Shomré Hadass, Antwerpen.
 Gevelopstand, plattegrond en langsdoorsnede in definitieve versie door Joseph Hertogs, 1891 (B.M.L.-Brussel, Plannenarchief K.C.M.L.: Antwerpen, Synagoge).

► Synagoge Shomré Hadass, Antwerpen. Mammelukse en mudejar-ornamenten sieren een klassiek dubbeltorenfront (foto O. Pauwels).

► Eerste ontwerp voor de synagoge Shomré Hadass aan de De Vriërestraat door Ernest Stordiau, 1884, met karakteristieke minaretten (Antwerpen, Koninklijke Academie voor Schone Kunsten).

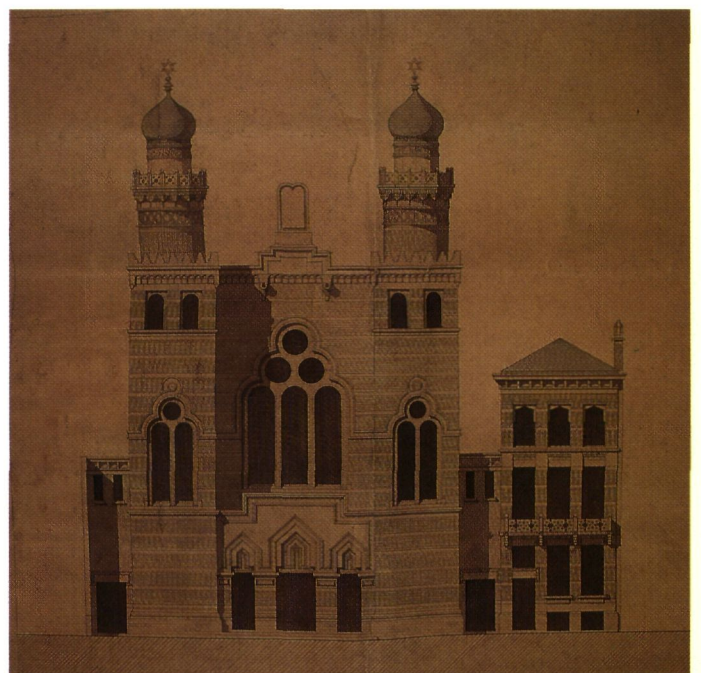
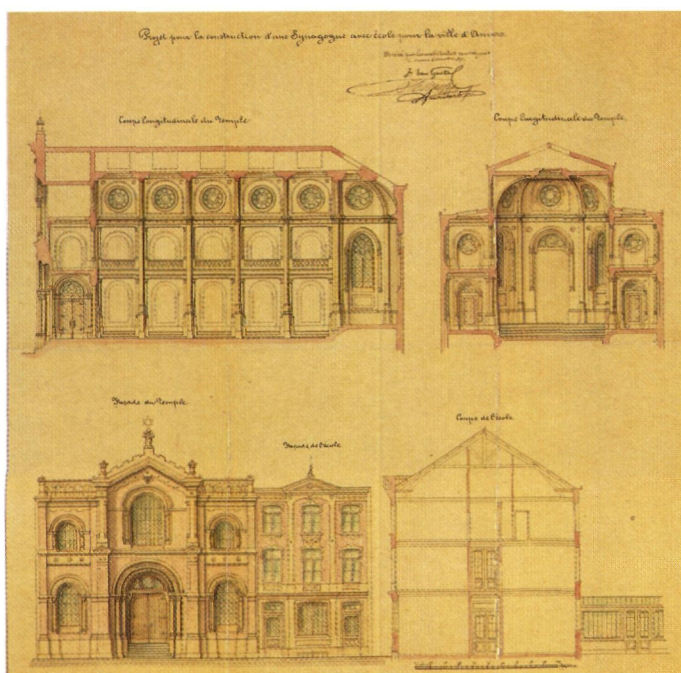
▼ Onuitgevoerd ontwerp voor een synagoge met schooltje aan de Antwerpse leien door Jean Van Gastel, 1870 (Antwerpen, Stadsarchief)

geschat op 800 à 1000 personen. Verschillende factoren leidden vanaf 1880 tot een explosieve groei van de gemeenschap, die Brussel tegen het einde van de eeuw in belang zou overtreffen. Oorzaak was de massale en aanhoudende emigratie van Oosteuropese Joden, de zogenaamde "landverhuizers" die te Antwerpen inscheepten voor Amerika, en vluchtelingen voor de Russische pogroms. Welgestelde Joodse handelaars en industriëlen, vooral afkomstig uit de landen van de Donau-monarchie, brachten in dezelfde periode de diamantsector tot volle expansie, ten nadele van Amsterdam, wat vele kandidaat-emigranten aanzette zich blijvend te vestigen. Omstreeks 1885 was de gemeenschap aangegroeid tot 2500 personen, tot 5000 bij de inhuldiging van de synagoge in 1893, tot 8000 omstreeks 1900, en niet minder dan 18.000 zowat tien jaar later. Het aantal Joodse emigranten in transit te Antwerpen, liep in dezelfde periode jaarlijks op van 2360 in 1897, tot 24.479 in 1905 (32).

Vanaf 1832 beschikten de Antwerpse Joden, die tot dan verzamelden in het huis van Mozes Kreyn aan de Jodenstraat, over een eerste gebedshuis aan de Paardenmarkt. In 1846 werd de oude Salvatorkapel aan de Grote Pieter Potstraat tot synagoge ingericht, en in 1851 op naam van de ex-consul van Turkije B.J. Posno aangekocht. Het gebouw bood plaats aan 200 gelovigen, een aanpalend lokaal fungeerde als school. Bij herhaling werd geklaagd over de ontoereikendheid en de slechte staat van het gebouw, en de bedenkelijke reputatie van de buurt, "een vuil

nest in een vuile straat" (33). Deze toestand ontnam aan velen de mogelijkheid tot godsdienstuitoefening, waardoor de Gemeente ook de daaruit voortvloeiende inkomsten moest derven. Een ruimere en vooral waardige synagoge, gold, naarmate het aantal gelovigen toenam, als een steeds dwingender noodzaak.

De eerste plannen voor de bouw van een nieuwe synagoge, met aanpalend schooltje, werden in 1870 opgemaakt door architect Jean Van Gastel, auteur van het aanlegplan voor de prestigieuze "boulevard Léopold" (huidige Belgiëlei). Als lokatie werden een drietal mogelijke bouwblokken aan de Kunstlei voorgesteld, onderdeel van de boulevard die sinds kort de Spaanse wallen verving. Het ontwerp toonde een driebeukige tempel in neoromaanse stijl, met een bak- en natuurstenen gevelfront, een rijzig, door galerijen omringd schip, en een absis. De Israëlitische Gemeente, beperkt in middelen, rekende op een fikse bijdrage van de Stad, en bracht hierbij de te Aarlen gehanteerde verdeelsleutel in herinnering. Beducht voor de financiële implicaties adviseerde het stadsbestuur echter de bepalingen van de wet van 1870 strikt na te leven, en in de eerste plaats een grondstuk aan te kopen. In 1872 werden Van Gastel's plannen in licht gewijzigde vorm opnieuw ingediend, ditmaal gesitueerd op het hoekperceel Justitiestraat/ Mertens en Torfsstraat/ Sanderusstraat, achter het Gerechtshof (34). Het project strandde echter op het besluit van de Stad, overeenkomstig diezelfde wet, enkel de bouwkosten van de synagoge voor één vier-

Derde ontwerp voor de synagoge Shomré Hadass aan de Bouwmeestersstraat door Ernest Stordiau, 1890. Gevelopstand (Antwerpen, Koninklijke Academie voor Schone Kunsten).

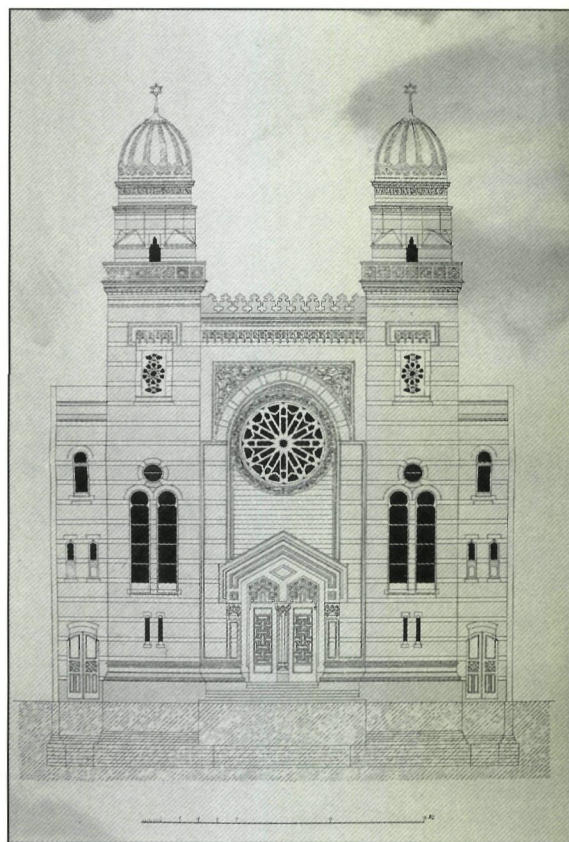
de te betoelagen, vermits het schooltje als privé-instelling werd aanzien.

In 1884 werd een terrein in optie genomen van de *Société Anonyme du Sud d'Anvers*, een vennootschap opgericht door de *Compagnie Immobilière de Belgique* en de Stad Antwerpen voor de verkaveling van de Zuidercitadel (35). Het betrof een perceel in lot 6 aan de De Vriërestraat, tegenover het "Schelde Vrij"-monument. De nog jonge architect Ernest Stordiau (36) ontwierp hiervoor in hetzelfde jaar een synagoge met aanpalend rabbijnshuis in oriëntaalse stijl, die door de stedelijke autoriteiten werd verwelkomd als een fraaie blikvanger in de nieuwe wijk. Hoewel de bouw twee jaar later werd aanbesteed, dreigde ook voor dit project een papieren dood door ontoereikende fondsen en subsidies. Een tweede, versoberd project van Stordiau, zag in 1888 het licht. Inmiddels leek de Israëlitische gemeenschap echter af te stevenen op een schisma, aangezien een meerderheid de zogenoemde "Harwich"-lokatie - te ver verwijderd van het "Quartier de l'Est" waar de meeste Joden woonden - met klem afwees (37).

Het bestuur suggereerde daarop als alternatief terreinen tussen de toenmalige "Ooststatie" en het Stads-park, doch de Stad bleef onverzettelijk.

Uiteindelijk werd in 1890 bij wijze van compromis een ruil voorgesteld met een perceel in lot 9 tussen Bouwmeesters- en Schildersstraat, "*d'une vue superbe sur le grand boulevard d'ou notre belle construction sera visible à tous les passants*" (38). Voor de derde maal wijzigde Stordiau zijn ontwerp in functie van de nieuwe configuratie, waarbij het bestek door bijkomende funderingswerken en een verhoogde gevelbreedte met de helft diende vermeerderd. Daar hij verdere vereenvoudiging, zonder het karakter van de architectuur te schaden, uitgesloten achtte, bood de architect aan een volledig nieuw ontwerp te maken. Uit vrees de reeds lang bedongen subsidie-aanspraken door verder uitstel te verliezen, stelde het Consistorie ditmaal het ultimatum de plannen binnen zes weken alsnog in overeenstemming te brengen met het budget. Ook twee onafhankelijke architecten werden terzelfdertijd verzocht ontwerp en bestek op deze mogelijkheid te onderzoeken. Eén van beide, de Joodse architect Joseph Hertogs (39), kreeg na de terugtrekking van Stordiau, de opdracht toegewezen.

Begin 1891 werd het bouwterrein voor de som van 84.730 frank aangekocht, een transactie die voor toenmalig eigenaar de Stad Antwerpen een aanzienlijke meerwaarde opleverde. Na goedkeuring van de nu definitieve plannen werd de bouw bij Koninklijk Besluit van 9 juni 1891 bekrachtigd, en op 7 augustus voor een bedrag van 217.000 frank toegewezen aan J.A. Bolsée et Cie (40). Op 22 december vond

de eerstesteenlegging plaats, en minder dan twee jaar later, op 7 september 1893, werd de nieuwe synagoge ingehuldigd.

De Hoofd Synagoge van de Israëlitische Gemeente van Antwerpen, ook *Shomré Hadass* (Bewakers van het Geloof) genaamd, volgt in grote lijnen het typeschema van de Brusselse Hoofd Synagoge. Ook hier verbergt het imposante westfront met peristilium, een wat bescheidener gebedsruimte met driebeukige hallevorm en halfronde absis. Deze bood oorspronkelijk plaats aan 450 gelovigen. Overdekte gangen aan weerszij leidde naar de binnenplaats met mikva. Daarachter strekt zich het rabbijnshuis uit, met een witbepleisterd gevelfront aan de Schildersstraat. Van Stordiau's initiële projecten van 1884 en 1888 zijn enkel de gevelopstanden bekend. Zijn laatste ontwerp van 1890 werd door Hertogs vrijwel integraal hernomen, zij het met afwijkende details en, om de kosten te drukken, een gereduceerde hoogte voor de gebedsruimte. Behoud van het gevelontwerp was trouwens vooropgesteld.

In tegenstelling tot Brussel opteerde de Antwerpse Israëlitische Gemeente nauwelijks tien jaar later voor een synagoge in ondubbelzinnig oriëntaalse, aan de Islam ontleende stijl. Wellicht voelde zij zich in de kosmopolitische havenstad voldoende gesterkt in eigen zelfbewustzijn, of deed zich hier reeds een

Synagoge Shomré
Hadass, Antwerpen.
Portaal
(foto auteur).

invloed gelden van de streng orthodoxe, Oosteuropese emigranten die na 1880 begonnen toe te stromen. Ook een sterkere band met Duitsland, waar deze stijl sinds de jaren 1850 gemeengoed was, ondermeer in Dresden, Berlijn, de Messe-stad Leipzig en Keulen, is niet ondenkbaar. De keuze voor architect Stordiau, die aan het begin van een prille carrière nog geen werk van betekenis kon voorleggen, is verder onduidelijk. De synagoge vormde ongetwijfeld zijn eerste belangrijke opdracht als zelfstandig architect. Hetzelfde geldt trouwens later ook voor Hertogs. In het ontwerp van 1884, gaf Stordiau de synagoge het uitzicht van een mammelukse moskee, zij het bekroond door Davidsster en Tafelen der Wet. Elementen ontleend aan de madrasah's en mausolea van Caïro, wellicht bekend uit Coste's *Monuments du Caire* of Prisse d'Avennes *Art arabe* (41) werden vrij meticuleus gekopieerd, en overgeënt op een klassiek dubbeltorenfront, de type-façade van de 19de-eeuwse synagoge. Meest opvallend aan dit ontwerp zijn de twee ronde minaretten met polygonale borstwering en uivormige koepel. De typische rondbooglichten met oculi werden eerder ook door architect Charles Durand toegepast in de synagoge van Bordeaux uit 1880-82. Het parement vertoont reeds de zo karakteristieke gelaagde opbouw, die in de uiteindelijke bouw werd uitgevoerd in natuur- en hardsteenbanden. Het lastenboek van 1885 maakt nog gewag van een sgraffito-decor op zwarte fond, rond het middenvenster. In de versies van 1888 en 1890 werden de minaretten vervangen door soberder miniatuurkoepels, de getande kapitelen door leliebalustrades, nog steeds van mammelukse origine. Arabesken, geometrisch lijstwerk en ajour verwijzen echter naar het ornamenteel repertorium van de Spaans-arabische mudejar-stijl. Het legendarische Alhambra van Granada, in gedetailleerd plaatwerk gepubliceerd door Owen Jones (42), stond hiervoor alom model. In dit stadium van het ontwerp verscheen ook het centrale roosvenster, aanvankelijk nog met Davidsster omringd door twaalf cirkels, later met de huidige, twaalfdelige radiaalstructuur. Hertogs verving uiteindelijk niet alleen de keperboogvormige inkom door een uitgebouwd voorportaal - echo van de aron -, hij introduceerde ook de moorse hoefijzerboog uitgewerkt als "iwan", die met het koperen koepeldak de middenpartij vorm geven.

Hoewel het interieur van de synagoge Stordiau's opzet nog in grote lijnen weerspiegelt, voerde Hertogs een ingrijpende vereenvoudiging door in opstand en details. In zijn laatste ontwerpen van 1890 voorzag Stordiau een tongewelf met ritmerende gordelbogen, opgevangen door slanke colonnettes. Voor deze open ruimtestructuur, slechts opge-

deeld door de zijbeukgalerijen, maakte hij gebruik van een lichte metaalconstructie, die werd doorgetrokken in de dakspant. Kolossale hoefijzerbogen vormden de afscheiding met absis en tribune. Het gewelf werd door Hertogs vervangen door een aanzienlijk lager geplaatste, vlakke zoldering bezet met een druk patroon van geometrische rozetten in stuc. Ook veralgemeende hij het gebruik van de hoefijzerboog tot de bovenvensters en scheiboogarcaden, rijk versierd met arabesken en vlechtbanden. Wellicht liet hij zich hierbij inspireren door de middeleeuwse synagogen van Toledo. De typisch geschubde kapitelen, fries en kroonlijst, de kleurrijke glasramen en de polychrome beschildering met accenten in roze, blauw en goud, versterken ook hier het maureske karakter; dit gold eveneens voor de nu verdwenen gesmeed ijzeren kroonluchters en kandellabers. Het interieur wordt vooral bepaald door de monumentale aron, uitgewerkt als een oriëntaalse tempel met minaretten en koepel, en de ruime bima in blind ajourwerk, die in de jaren 1920 werd verplaatst naar het midden van het schip.

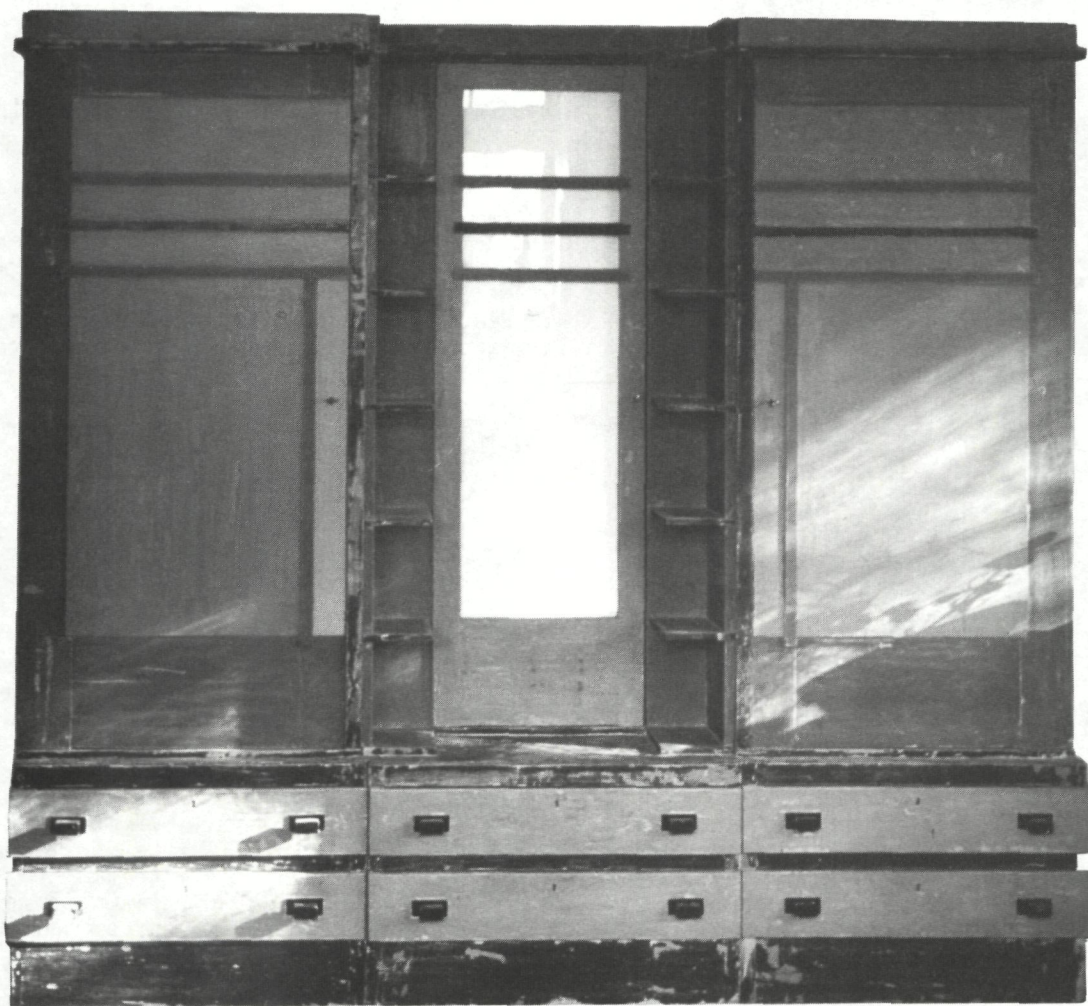
Ook de Luikse Israëlieten werden op de valreep van de eeuw geconfronteerd met een dermate toenemende immigratie, dat vervanging van de pas sinds vijftien jaar ingerichte synagoge onafwendbaar werd.

►
Synagoge Shomré
Hadass. Bima en
aron, het oriëntalis-
me in zijn meest
zuivere vorm
(foto O. Pauwels).

M&L BINNENKRANT

Nr. 61
Bijlage bij
M&L 12/1
jan.-feb.
1993

Polychroom meubel,
Huib Hoste, rond 1925.
Privé verzameling
(foto AAM)

Literatuur

BESCHERMD VLAANDEREN 1992.

Sieg Vlaeminck geniet dankzij regelmatig verschijnende artikels over monumentenzorg, ruimtelijke ordening en architectuur in de dagbladers bekendheid bij een breed publiek. Zijn beschouwende en 'herkauwende' verslaggeving van de artikels uit het tijdschrift *Monumenten & Landschappen* voor dezelfde pers zijn ongetwijfeld medeverantwoordelijk voor het succes ervan. Meer professioneel geïnteresseerden in de materie kennen hem wellicht als auteur of redactieverantwoordelijke van lezenswaardige bijdragen in losbladige naslagwerken als *Ruimtelijke Planning of Vademecum voor Architecten*.

Miek Goossens is de geroutineerde veldwerkster die in de praktijk van de monumentenzorg in West-Vlaanderen al gedurende jaren haar gulden sporen verdient. Binnen het Bestuur is ze de overtuigde en deskundige stem die zich steeds weer gedeceerd verheft om de monumentale waarden te verdedigen, de behoedende en conserverende aanpak van monumenten te bepleiten en steeds opnieuw hamert op het belang van ambachtelijke kennis en vaardigheid. Deze stem, vooral binnenshuis te beluisteren, klinkt ook steeds door in haar kernachtige en vlot te lezen verslagen over restauraties die in *Monumenten & Landschappen* verschijnen; ik denk ondermeer aan het artikel over het R. Declercq-huisje in Deerlijk in *M&L*, XI, 1, p. 40-45.

Een beslagen en veelbelovend duo dus dat door uitgeverij Kluwer werd gevraagd een gids Monumenten- en Landschapszorg voor Vlaanderen samen te stellen. Het resultaat, in twee boekdelen, mag een puike maar helaas niet vlekkeloze prestatie genoemd worden. Het eerste deel, met als titel *Gids Vlaanderen 1992*, telt 433 p., het tweede deel onder de benaming *Beschermd Vlaanderen 1992*, telt 338 p., allebei pocketformaat en niet afzonderlijk verkrijgbaar.

De Gids wil alle mogelijke vragen (wie, wat, hoe, waarom, wanneer, waarmee, hoeveel?) in verband met Monumenten- en Landschapszorg onderzoeken en er een antwoord op geven, dat in 9 hoofdstukken is verwerkt. De materie Monumenten en Landschappen wordt in elk hoofdstuk vanuit een ander aspect of in relatie met een andere discipline belicht. Het is dus begrijpelijk dat we er hier even langer bij stilstaan.

Het eerste hoofdstuk, onder de hoofding "*M&Lzorg - gisteren en heden*" beantwoordt in een eerste paragraaf de vraag naar het *waarom*, biedt in een tweede een *geschiedenis* in vogelvlucht en geeft tenslotte in een derde paragraaf een aantal *feiten en meningen*. Dit gebeurt aan de hand van citaten (van auteurs als L. Vanderkerken, G. Bekaert, B. Verschaffel, H. Stynen e.a.) zonder verantwoording van de keuze of enige persoonlijke commentaar, en juist daardoor krijgt het geciteerde een eigen overtuigingskracht en het antwoord op de vraag een nieuwe vanzelfsprekendheid. Deze citerende methode, die trouwens de hele gids door aangehouden wordt, is een boeiende en 'slimme' aanpak: over de uitspraak is immers al nagedacht en ze is door anderen al goed onder woorden gebracht. De tussentitels die voor de waarom-vraag geformuleerd werden zijn op zich reeds pareltjes van antwoorden: 'Dingen hebben een geheugen', 'Monumenten zijn ankerplaatsen', 'Schoonheid hoort aan de gemeenschap', 'Beschermen

om kwaliteitsvol te ontwikkelen', 'Het belang van het bewaren van plaatsen en plekken', 'Wezenskenmerk van het monument: zijn gegeven-zijn'. De feiten worden in tabellen en grafieken weergegeven, wat in één oogopslag duidelijkheid brengt in de evolutie van het beschermingsbeleid, de vergelijking met Nederland of de evolutie van de subsidies. De duidelijk dalende grafiek van het beschermingsritme in de jaren tachtig (p. 15) krijgt op p. 17 haar verklaring: het is de periode waarin achtereenvolgens vier PVV-ministers voor de materie bevoegd zijn... Op p. 19 volgt de conclusie: "...het beschermingsbeleid, meer nog dan de voor verbetering vatbare beschermingsprocedure (speelt) inzake het beschermingsritme een doorslaggevende rol".

Jammer is dat de verwerking van de gegevens niet altijd feilloos gebeurt: tegenover de 5435 wettelijke beschermingen in Vlaanderen in 1990 (p. 18) wordt gesteld dat Wallonië niet minder dan 22246 (p. 19) beschermde monumenten alleen bezit. Een gevaarlijke drukfout!

Een tweede hoofdstuk buigt zich over de vakgebieden en sectoren. Het beantwoordt dus de 'wat?'-vraag, geeft dus *definities* (voor landschap valt dit wat magertjes uit vermits er alleen naar de van Dale verwezen wordt) en situeert de belangrijkste *deelgebieden*. Hier valt een zeker onevenwicht te constateren in de verstrekte gegevens: waarom worden er voor het vakgebied 'Orgels' bijvoorbeeld wel publicaties en contactadressen vermeld (p. 39), en niet bijvoorbeeld voor het vakgebied 'Boomverzorging' of 'Interieurrestauratie' of 'Kastelen', die ook in die materie gespecialiseerde verenigingen, studiecetra en/of tijdschriften bezitten? Ze worden trouwens in hoofdstuk 3, paragraaf 7 wel vermeld.

Een derde hoofdstuk belicht de organen, instellingen en bevoegdheden in de praktijk van de Monumenten- en Landschapszorg. Het beslaat bijgevolg de hoofdmoot (p. 43 tot 279) van dit boekdeel en bevat onnoemelijk veel informatie.

De gegevens over de *Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen* (met het adres van alle, ook provinciale leden) werden hier verzameld.

De *nieuwe structuur* van het Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap

(organogram op p.57), waarin het Bestuur Monumenten en Landschappen werd ondergebracht bij de Administratie voor Ruimtelijke Ordening, Huisvesting en Monumenten (organogram op p.58) wordt in een tweede paragraaf geschetst. De persoonsgegevens hierin, en zelfs de opgegeven adressen, ondermeer van onze eigen Buitendienst Brabant, zijn reeds achterhaald, en waren dat al toen het manuscript op 10 juli 1992 werd afgesloten! De werkingstructuur van het Bestuur voor Monumenten en Landschappen zelf komt in een derde paragraaf aan de orde (organogram op p. 60).

Ook hier blijken niet de recentste gegevens verwerkt te zijn, als we ze vergelijken met de gegevens op p. 118-119 van de Gids van het Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap en de Vlaamse Instellingen van Openbaar Nut, door het Ministerie zelf uitgegeven met 3 juni 1992 als afsluitsdatum.

In een vierde paragraaf worden een 11-tal instellingen met betrekking tot de Monumenten en Landschappen-materie voorgesteld, met hun praktische gegevens, opdracht en werking (ook hier zijn er gegevens reeds achterhaald, ondermeer is het Instituut voor het Archeologisch Patrimonium al een tijdje naar Zellik verhuisd!).

Een vijfde paragraaf is aan de relatie met de provinciebesturen gewijd.

Opmerkelijk is hier de afwezigheid van de provincie Brabant, en dit is niet aan de samenstellers van de gids te wijten maar aan de realiteit: de provincie Brabant heeft inderdaad in vergelijking met de andere provincies niets te bieden op het vlak van de monumenten en landschappen: er zijn wel drie 'politiek' bevoegden en drie 'administratief' bevoegden (elders één), maar er is geen 'cultuurdienst' of geen 'kunstpatrimonium' zoals de gespecialiseerde diensten in de andere provincies heten. Evenmin worden er wetenschappelijke inventarissen (waarvoor vooral de provincies Oost- en West-Vlaanderen bekend staan) geschreven of zijn er andere publicaties in voorbereiding of enige vermeldenswaardige initiatieven te signaleren. Beschamend en bedroevend voor een provincie die in onze wellicht wel chauvinistische ogen het rijkste cultureel erfgoed bezit.

Uit jarenlang veldwerk in deze provincie weten we dat er wel één zeldzame geïnteresseerde ambtenaar op de Technische Dienst is die zich voor de monumenten en landschappen inzet, maar dat er geen specifieke cel,

dienst, afdeling of welke structuur dan ook bestaat die de materie speciaal ter harte moet nemen. Zal de gesplitste provincie Vlaams Brabant het in de toekomst beter doen? Zal men van de nieuwe toestand gebruik maken om een adequate structuur of een specifiek orgaan te creëren om ook in Brabant een verantwoord provinciaal beleid op het vlak van de Monumenten en Landschappen te verzekeren? Brabant mag toch niet langer het odium van patrimoniumbarbaar dragen? Een zesde paragraaf in dit hoofdstuk bekijkt de monumenten en landschappen op het niveau van de gemeenten. Alle nuttige gegevens per gemeente werden na een enquête verzameld: de politiek bevoegde voor de materie, de administratief bevoegde, het bestaan van commissies of raden, van reglementeringen of speciale verenigingen. Heel wat informatie dus, waarbij het wel verbijsterend is vast te stellen dat slechts 4 gemeenten een Dienst Monumentenzorg bezitten: Brugge, Gent, Antwerpen en Mechelen. Ook hier ontbreekt Brabant, waar steden als Leuven, Diest, Tienen, Aarschot, Halle, Zoutleeuw of Vilvoorde een historisch patrimonium bezitten dat het bestaan van een gespecialiseerde dienst meer dan verantwoord maakt. Een zevende paragraaf neemt alle bestaande organisaties en actiegroepen onder de loep. Dit neemt niet minder dan 111 bladzijden in beslag. Er zijn blijkbaar heel wat verenigingen die met de materie begaan zijn, en toch heeft alles wel beschouwd, de monumenten- en landschapszorg maatschappelijk gezien bitter weinig impact. Uit mijn veldwerkperiode hebben we bovendien moeten leren dat heemkundige of historische kringen niet altijd bondgenoten waren in de strijd voor het behoud van authenticiteit of het historisch gegroeid zijn van een monument; de 'unité de style'-richting, het 'de gevel is genoeg'-gevoel, het 'nudisten'-standpunt (bloot metselwerk of schrijnwerk wél te verstaan), de fermenten-liefde, de 'dat monument staat wél alleen naast mijn hoogbouwrijp perceel'-overtuiging en aanverwante misvattingen leefden in deze kringen diep geworteld, vonden bij architecten alle vanzelfsprekende steun, en wat vermag een kunsthistorisch of monumentenzorgelijk standpunt wel tegen deze blinde liefde en goede wil? Of er ondertussen iets veranderd is blijft de vraag: wie zou zich trouwens wel bezig moeten houden met een sensibilisering op dit vlak? Instellingen

of Stichtingen waar men het zou van verwachten geselen andere katten. Waarmee we slechts willen zeggen: moet aan het nut voor de monumenten- en landschapszorg van al deze informatie over plaatselijke kringen niet getwijfeld worden? En als men dat wél belangrijk vindt moet men dan de vraag niet stellen wat er gebeurt om inzichten bij te sturen zodat de kloof tussen onderzoek en wetenschap, beleid, uitvoering en basis zo smal mogelijk is?

Zo is er de in de gids niet vermelde OFOBIE (Oost-Vlaamse Federatie voor Oudheidkundig Bodemonderzoek en Industrieel Erfgoed, die zich overigens ook bovengronds met oudheidkunde bezig houdt), die erg nuttig werk levert op dit vlak; in mei van dit jaar organiseerden ze met een overrompend succes een uiterst interessante studiedag over bouwhistorisch onderzoek, waarbij ook geleerd werd hoe in bibliotheken, kadasterleggers en -kaarten, wijkboeken, notarisminuten en andere archieven de weg te vinden naar de ontstaansgeschiedenis en evolutie van een historisch pand.

Het vierde hoofdstuk van de gids zet de middelen en instrumenten van de monumenten- en landschapszorg uiteen in drie paragrafen: de inventarisatie (alle bestaande publicaties uitgaande van verschillende instanties, worden vermeld); de wettelijke bescherming (geschiedenis, evolutie, reglementeringen en procedures komen aan bod); en ten derde onderhoud, instandhouding/conservatie, herstel/restauratie, financiële overheidstussenkomsten, of, anders gezegd het beheer van het beschermd goed. Een interessant en belangrijk hoofdstuk dat ook inhoudelijk over de materie boeiende standpunten vertolkt. Maar, toegegeven, procedures, voorwaarden en administratieve afhandelingen blijven, als men hier alles op een rijtje gezet samenziet, alles behalve eenvoudig of doorzichtig.

Een vijfde slechts drie bladzijden tellend hoofdstuk stelt alternatieve financieringsvormen voor, meer bepaald fiscaal aftrekbare giften en sponsoring.

Zou het niet beter geweest zijn alle gegevens in verband met financiering, dus ook de laatste paragraaf van het vorig hoofdstuk, in één financieel luik onder te brengen?

Het zesde, ook zeer korte hoofdstuk behandelt de relatie met de stede-

bouw. Onnauwkeurigheden of onvolledige informatie komen hier ook voor. Bijvoorbeeld niet alle werken aan monumenten vereisen een bouwtoelating (p. 375); onderhoud of wijzigingen die wél onderworpen zijn aan de goedkeuring van Monumentenzorg hebben daarom nog geen vergunning van Stedebouw nodig (bijvoorbeeld dakvernieuwing of vervanging van vensters, deuren, luiken). De juiste titulatuur en exacte datum van de wet op de stedebouw zou toch éénmaal volledig moeten vermeld worden. De uitspraak "Ook binnen beschermde stads- en dorpsgezichten is het advies van het BML bindend, voorzover het negatief is" (p.377), zou om correct te zijn moeten aangevuld worden met 'of voorwaarden oplegt'.

Ook de gegevens op p.380, in verband met de MER-deskundigen zijn niet meer actueel: de huidige 97 erkenningsaanvragen kan men niet als 'weinig' bestempelen. Een belangrijk tekort is dat niets inhoudelijks gezegd wordt over het landschapsonderzoek in het kader van het MER, toegepast op de concrete MER-studies. Na zowat 3 jaar praktijk is dat nochtans mogelijk. Bovendien is de auteur waarnaar gerefereerd wordt, niet in de geraadpleegde literatuur opgenomen. En de laatste zin van deze bladzijde (380) is volledig achterhaald: AROL is vervangen door AROHM, Bestuur voor Leefmilieu heet ook al anders, de Leefmilieucampagne is afgelopen en het opgegeven adres is ook reeds achterhaald! De belangstellende die de brochure aan wil vragen wordt dus de woestijn in gestuurd.

Het zevende hoofdstuk bespreekt onderwijs en vorming in de monumenten en landschapszorg. De aandacht gaat hier hoofdzakelijk naar de ambachtelijke opleiding voor vaklui en restaurateurs en naar post-graduaat studies aan universiteit of academie. Had hier ook geen aandacht moeten gaan naar de vorming die kunsthistorici op het vlak van de monumentenzorg binnen hun opleiding al dan niet krijgen?

Of naar de vraag in hoeverre tuin- of landschapsarchitecten voorbereid zijn op het omgaan met historische tuinen en parken? Of biologen en landbouw-ingenieurs tijdens hun studietijd het nodige meekregen over landschapszorg? Of architecten wel opgeleid worden om met het vereiste respect en in alle bescheidenheid in te grijpen in het historisch patrimonium? Of wordt zoals voor de vaklui het geval is, ook

voor de 'witte boorden' in de monumentenzorg niet al te veel gerekend op de 'on the job training'? Hoe gebeurt die dan? In zee gooien en maar zien dat je kan zwemmen, zoals dat met de eerste generatie inspecteurs van het BML gebeurde? Maar die leerde het wel tijdens de nu legendarische en toen zenuwslopende wekelijkse 'verplichte optredens' voor de KCML. Deze harde maar efficiënte leerschool is al jaren geen verplichting meer. Hoe gebeurt de 'witte boorden'-opleiding nu, in en buiten het BML? Zij zijn het tenslotte die het beleid groten-deels bepalen, het beheer toevertrouwd krijgen of op onderhoud en herstel moeten toezien.

Voorts ontbreken in de opgegeven opleidingsmogelijkheden de cursussen monumentenzorg en restauratie die (in het arrondissement Leuven althans) in het kader van de middenstandstrainingen gegeven worden.

Het voorlaatste hoofdstuk is gewijd aan de monumentenzorg in Brussel. Waar zijn de landschappen gebleven? En kan er van de organisatie van de administratie niets anders meege-deeld worden dan haar adres en telefoonnummer?

Het laatste hoofdstuk tenslotte wordt gereserveerd voor de bespreking van de organisatie van de monumenten- en landschapszorg Europees en internationaal. Hier ook kan men zich vragen stellen: waarom wordt bij de adressen voor Wallonië de *Commission Royale des Monuments et Sites* niet vermeld? Is er voor de landschapszorg in Nederland niets te vermelden? En als dat het geval blijkt te zijn, is zulke vaststelling op zich al interessante informatie. Waarom wordt over Nederland wel geïnformeerd, maar niet over Frankrijk, Engeland, Duitsland, de ons omringende en dikwijls als voorbeeld gestelde landen? De gids eindigt met een lijst van geraadpleegde literatuur en met een trefwoordenregister. In de literatuurlijst is het hoofdaksent op de monumentenzorg gelegd, ten nadele van de landschapszorg, die wel geteld slechts 6 referenties heeft. Een werk als *M. Antrop, Het landschap meervoudig bekeken*, Antwerpen: Stichting Leefmilieu, 1989, verdient niet alleen vermelding maar was voor de definitie landschap ondermeer, ook best geraadpleegd geworden. Naast het trefwoordenregister achteraan, is er een zeer gedetailleerde en

gemakkelijk te raadplegen, handige inhoudstafel vooraan in dit deel.

Het tweede deel van de uitgave werd samengesteld in samenwerking met Paul van Lindt en het Bestuur voor Monumenten en Landschappen. Het bevat de lijst van het beschermde patrimonium in Vlaanderen tot en met 1991 en een 18-tal teksten uit de wet- en regelgeving inzake monumenten- en landschapszorg. Hier ontbreekt evenwel het Besluit van de Vlaamse Executieve van 7 januari 1992 betreffende de samenstelling, de organisatie, de bevoegdheden en de werking van de KCML van het Vlaamse Gewest, dat alle vroegere reglementen en besluiten coördineert en actualiseert. In deel 1, p.44 wordt het wel vermeld en bekomentarieerd. In dit deel had dan wel de tekst moeten staan.

De lijst van het beschermd patrimonium in Vlaanderen 1991 die de eerste 258 bladzijden van dit deel beslaat, is op de actualisering tot einde 1991 na, identiek aan de lijst die met een voorwoord van de toenmalige minister Waltiel in 1990 op groot formaat en geïllustreerd met oogstrelende foto's door het BML werd uitgegeven. Correcties werden ondertussen niet aangebracht.

Van de chronologische ordening binnen éénzelfde gemeente, in vroegere lijsten aangehouden, werd afgestapt. Dankzij de informatica was het mogelijk een *ander ordeningspatroon* te kiezen, vertellen ons de richtlijnen bij het gebruik (p.1). Binnen de gemeenten, en per deelgemeente, volgt een onderverdeling in dorps- en stadsgezichten (het decreet heeft het wel over stads- en dorpsgezichten!); landschappen; monumenten; roerend patrimonium. Binnen elke groep wordt voor de alfabetische volgorde geopteerd, maar binnen de categorie monumenten komen de kerken, kapellen, kloosters, abdijen, begijnhoven voorop (want daar kent men zelden de straatnaam van), dan komen de andere gebouwen waarvan het adres niet bekend is, en tenslotte de monumenten onder de alfabetisch gerangschikte straatnamen.

Men hoopt een praktische, vlot toegankelijke lijst af te leveren, maar helaas is dit niet het geval. Fouten en onachtzaamheden zijn schering en inslag als men bijvoorbeeld de lijst voor *Leuven* raad-

pleegt. Het eerste item, de Remy-silo, Remylaan 2 wordt geplaatst onder de deelgemeente Herent, terwijl Herent een hoofdgemeente is, maar een deel daarvan, namelijk Wijgmaal is wel Leuven geworden; juist zou dus zijn de Remy-silo onder Leuven, Wijgmaal te vermelden. Ten tweede werd het monument niet in '67 maar in '87 beschermd. Onder Leuven, Heverlee, Dorps- en Stadsgezichten, Naamsesteenweg 467 worden 12 beuken vermeld, waar dit er maar 2 zijn. Terbank (priorij) wordt éénmaal (p.145) onder Heverlee geordend (zonder adres als stadsgezicht, met straatnaam als monument), en éénmaal (p.149) voor de karthouzerij, als een gehucht van Leuven. Dezelfde fout wordt gemaakt voor de woning Fontein: als stadsgezicht is haar ligging in de Brusselsestraat niet bekend, als monument wel. Een deel van de voormalige abdij van Vlierbeek vindt men onder de monumenten van Leuven *tout court* terug, terwijl een ander deel (met een oudere beschermingsdatum) van dezelfde abdij onder de monumenten en de landschappen van Kessel-lo (Vlierbeek) vermeld worden. Het voormalig domein van de patriciërsfamilie van 't Sestich wordt bij de Dorps- en Stadsgezichten in de Naamsestraat zonder verwijzing van de huisnummers vermeld; voor de bescherming van de gebouwen van dit domein als monument wordt wel een opsplitsing per huisnummer gegeven, echter zonder vermelding dat het pand deel uitmaakt van het domein t'Sestich. Het beschermingsbesluit van een monument met stads- of dorpsgezicht is als een geheel opgevat en kan dus eigenlijk niet gesplitst worden. Voor wie niet vertrouwd is met de historische naamgeving in een stad, is de lijst er wat duidelijkheid betreft niet op vooruit gegaan. Het opsplitsen van de gegevens in een rubriek Dorps- en Stadsgezichten en een lijst Monumenten is een artificiële opdeling en gaat voorbij aan de gebondenheid van een monument aan zijn omgeving, en omgekeerd. Een stadsgezicht draagt bovendien meestal de naam van één van de monumenten die er zich in bevinden, kwestie van het kind een naam te geven. Deze fouten kunnen als futiliteiten overkomen, maar zijn dat niet als men zich inleeft in de rol van een onwetend functionaris die moet nakijken naar welke instanties een dossier moet doorgestuurd; dan kan een verwarrende lijst zelfs 'gevaarlijke' gevolgen hebben.

Als ontgoochelende steekproef moge dit volstaan. Deze fouten had men ons inziens gemakkelijk kunnen vermijden door de beschermingsbesluiten zélf als basis te nemen voor het opstellen van de lijst, en ze als ultieme controle voor te leggen aan de buitendiensten van het Bestuur die er door het dagelijks gebruik vertrouwd mee zijn. Als men weet dat op de Buitendienst Brabant in Leuven het beoogde ordeningspatroon eigenlijk al bestaat, want het archief is er volledig en consequent binnen éénzelfde gemeente alfabetisch geordend volgens straatnaam, is het jammer dat dit (in 1990 en nu weer) niet is gebeurd. Gebrek aan communicatie en aan teamwork zijn hier blijkbaar de oorzaak van.

Concluderend mag gerust gesteld worden dat de Gids Vlaanderen 1992 een schat aan informatie heeft verwerkt, die men nergens anders samenvindt, en waarvoor het verzamelen- en opzoekingswerk niet te onderschatten is. Men kan vermoeden waarom de overheid het initiatief aan een privé-uitgever overliet.

De samenstellers hebben een *waardevol naslagwerk* afgeleverd, dat evenwel *voor verbetering vatbaar* is. Een strenge eindredactie had al veel onachtzaamheid kunnen voorkomen.

De gewenste verbeteringen betreffen druk (de logica in het gebruik van cursief of hoofdletters, en niet alleen in de literatuurlijst, is dikwijls zoek), drukfouten (ontelbaar zijn ze), lay-out (zou de overzichtelijkheid ten goede komen), naast de hoger reeds gevraagde nauwkeurigheid, actualisatie en consequentie.

Een leemte of een tekort in een bepaalde sector vaststellen, uit verzamelde gegevens een besluit trekken, tegenstellingen zien en verwoorden, kan aan publicaties als deze een andere, bredere of diepere dimensie geven; hier is daar, bewust of niet, geen gebruik van gemaakt. Dit vinden we jammer.

Ook de globale indeling vind ik voor verbetering vatbaar: waarom niet alle publicaties, van instellingen, verenigingen, besturen etc. centraliseren, waar ze nu over verschillende hoofdstukken verspreid zijn? Temeer daar het trefwoordenregister geen verwijzingen heeft naar publicaties. Een afzonderlijke rubriek gewijd aan de gespecialiseerde tijdschriften, ook buitenlandse, zou hier ook op zijn plaats zijn.

Een aantal gegevens komen op verschillende plaatsen terug: bijvoorbeeld op p.13, 54-55, 407 ondermeer dat monumentenzorg in Vlaanderen bij de ruimtelijke ordening is ondergebracht en niet zoals vroeger en ook in het buitenland nog, bij cultuur. Wat komt dit bijvoorbeeld doen bij hoofdstuk 9 dat over het Europees en Internationaal aspect gaat (p.407)? Waarom staat de tekst van het Charter van Venetië in extenso in deel 1 (p.400-403) en niet in deel 2 bij de reglementeringen?

Wat de verdeling in twee boekdelen van de materie betreft, zelf zie ik het enigszins anders: in één deel alle inhoudelijke informatie samenbinden tot een boeiend lees- en leerboek, en een tweede deel waarin alle praktische informatie wordt samengebracht in een telefoon-, adressen- en lijstenboek. Het eerste zou dan een gewoon gebonden boek kunnen zijn, het tweede een losbladig aanhangsel. Dat eerste deel is er inhoudelijk trouwens al, maar verspreid en versnipperd, want elke bladzijde over de monumentenzorg die het louter informatieve overschrijft, levert boeiende en inhoudelijke diepgaande lectuur op. Het is vooral het wegwijzend gedeelte dat nog heel wat bijschaving behoeft, en op sommige punten althans ook het luik landschapszorg.

Tenslotte is er de *vorm* en de *prijs* van de uitgave. Het pocketformaat, het aantal bladzijden en de manier van inbinden zorgen ervoor dat geen van beide delen open blijft liggen op de bladzijde van je keuze. Een leeslintje zou echt welkom zijn. En, zou een andere vorm dan de 2 pocketdeeltjes niet echt beter zijn voor een uitgave die toch de dimensie van een naslagwerk heeft?

De beide delen kosten exclusief portkosten 2.750BF (als men zich abonneert op volgende uitgaven is dit slechts 2.295BF).

Voor besturen en instellingen is dit niet onoverkomelijk, maar voor privépersonen is dit toch al een dure uitgave. De eersten zouden wij aanraden zich de Gids onverwijld aan te schaffen al is hij niet een *beste koop*. De tweeden suggereren wij eerst hun centen te tellen.

Goossens M. en Vlaeminck S.,
*Monumenten en landschapszorg.
 Gids Vlaanderen 1992. Beschermd
 Vlaanderen 1992 - Zaventem:*
 Kluwer Editorial, 1992.- XVI + 433 p.;
 VI + 338 p.

Een kennismakingsbrochure met
 de inhoudstafel van beide delen
 kan bij de uitgever aangevraagd
 worden: Excelsiorlaan 18,
 1930 Zaventem - tel. 02/719.15.11 -
 fax: 02/719.15.19.

C. De Maegd, met medewerking van
 Siegfried Van Nuffel voor het aspect
 KCML, stedenbouw en landschapszorg.

DE WILDE TUIN

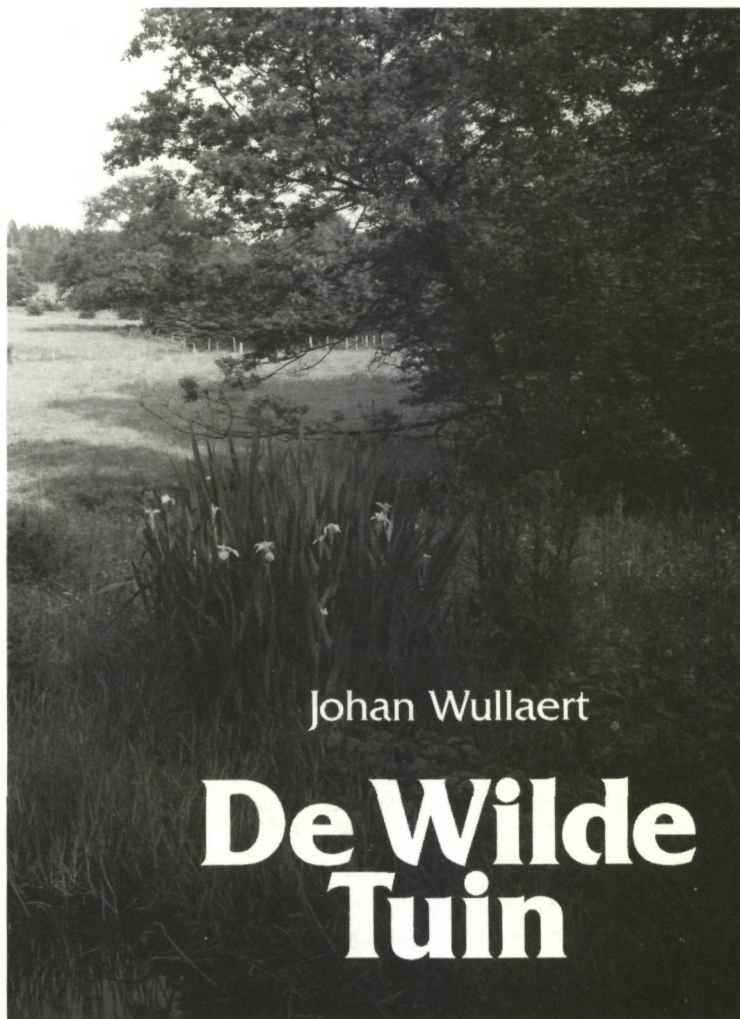
De nieuwe uitgave van de Stichting
 Leefmilieu, *De Wilde Tuin* van Johan
 Wullaert, is een waardige opvolger
 van het in 1989 verschenen *Natuur-
 beheer*.

Johan Wullaert is een professioneel
 tuinarchitect die in *De Wilde Tuin* op
 een persoonlijke wijze uitdrukking
 geeft aan zijn ervaring en passie.

Over 'wilde' tuinen is er in het Neder-
 lands taalgebied zeer weinig voorhan-
 den.

De Wilde Tuin is een eigen concept of
 genre in de tuinarchitectuur. Het is
 geen synoniem voor een verwilderde
 tuin. Het blijft tuinieren, met beheers-
 ingrepen en architecturale ingrepen
 die in functie van zowel de (inheemse)
 flora als de fauna staan.

Wat in de Engelse tuinarchitectuur de
Wildlife Garden genoemd wordt is een
 vernieuwende faunavriendelijke
 manier van tuinontwerp, -aanleg en
 -onderhoud, waarin het gebruik van
 een inheemse beplanting bepleit wordt
 die voedsel en huisvesting kan ver-
 schaffen aan een hele verzameling
 van inheemse wilde diersoorten.
 In deze tijden van een aftakelende
 natuur en landschap voegen ecologi-

Johan Wullaert

De Wilde Tuin

sche en natuureducatieve motieven
 voor de aanleg van dit type tuin in een
 nieuwe dimensie toe aan het oorspron-
 kelijke opzet: een vorm van esthetiek
 die alles aan de natuur spiegelt.
 De auteur bepleit hoe elke tuin - hoe
 klein ook - een soort mini-natuurreser-
 vaat kan worden zonder aan schoon-
 heid of charme te moeten inboeten.

Deze situering en verantwoording voor
 de aanleg van een wilde tuin komt in
 deel I van het boek aan bod.
 Tevens wordt in algemene termen
 aangegeven hoe je een 'wilde tuin'
 kan aanleggen.

Deel II gaat over de 'wilde tuin' in de
 praktijk. De verschillende deelaspec-
 ten komen aan bod. Technische raad-
 gevingen maken je wegwijs in de aan-
 leg van grasvelden, hooilanden, wilde
 borders, hagen en houtwallen, bosjes
 en boomgaarden, waterpartijen of

vijvers. Met plantenoverzichten,
 geïllustreerde en technische hulpmid-
 delen en beknopte besprekingen
 wordt ruime aandacht besteed aan het
 voorkomen en bekomen van karakte-
 ristieke dieren- en plantensoorten
 (ook paddestoelen). Per item worden
 functionele inzichten verstrekt van de
 mogelijke opbouwende delen in je
 tuin.

In deel III worden vijf voorbeelden van
 concrete tuinontwerpen van 'wilde
 tuinen' in detail besproken.

Tot slot wordt het geheel vervolledigd
 met aanbevolen literatuur, nuttige
 adressen en een handige index.

Het boek bevat een reeks schitterende
 illustraties, waardoor het tevens een
 prachtig kijkboek is. Fotograaf Georges
 Charlier nam de tuinopnamen in de
 mooiste wilde tuinen in België, Neder-

land en Engeland voor zijn rekening. De dierenfoto's zijn van natuurfotograaf Marc Sloodmaekers. Johan Valcke verzorgde de lijntekeningen en Anniemie Lobel de perspectiefplannen.

Het boek is uitgegeven door Marc Van de Wiele-Brugge, Schuyt & C° - Haarlem en de Stichting Leefmilieu. De vormgeving werd uitgevoerd door Johan Mahieu-Brugge. Het boek is gedrukt bij Lannootielt op kunstdrukpapier. Het telt 168 bladzijden, bevat 76 kleuren-illustraties en 51 zwart-wittekeningen, is gebonden, heeft een harde kaft en werd afgewerkt met een kleurrijke stofwikkel. Het boek kost 1.875,-fr. en is verkrijgbaar bij de Stichting Leefmilieu vzw, Kipdorp 11, 2000 Antwerpen (tel.: 03/231.64.48 - fax.: 03/232.63.98) en in de betere boekhandel. Abonnees op het blad *Leefmilieu*, uitgegeven door de Stichting, genieten een korting van 20 % (mits het boek bij de Stichting Leefmilieu wordt besteld).

M. De Borgher

DE KRUISOPRICHTING VAN PIETER PAUL RUBENS

Na een restauratie, die veertien jaar in beslag nam is *De kruisoprichting* van Pieter Paul Rubens opnieuw opgesteld in de Onze-Lieve-Vrouwekathedraal van Antwerpen. In 1993, wanneer de dwarsbeuk en het koor van deze kerk opengesteld zullen worden, zal de beroemde triptiek, als pendant van *De kruisafneming* van dezelfde meester, zijn definitieve plaats in de dwarsbeuk innemen.

Jarenlang kon de bezoeker van de kathedraal de restauratie volgen, die uitgevoerd werd in het "glazen atelier" achteraan in de kerk. Eerst werd de houten draagstructuur, waarop het passietafereel geschilderd is, aangepakt. Naderhand kwam de verflaag aan de beurt: afschilferende verf werd gefixeerd en stukje per stukje werden de vervuilde en vergeelde vernislagen afgedund, zodat de oorspronkelijke kleurenpracht opnieuw tevoorschijn kwam.

Het bloeiende verhaal van deze ganse operatie wordt door de restaurateurs zelf verteld, die door hun jarenlang intensief contact met het schilderij tal van interessante wetenswaardigheden opmerkten: de meesterlijke vaardigheid bijvoorbeeld waarmee deze barokschilder personages, kledij, houdingen, bewegingen en licht wist weer te geven.

Niet enkel de restauratie wordt in dit boek beschreven. Het leven van Rubens wordt eveneens verhaald, vanaf zijn eerste opleidingsjaren, zijn meesters, tot zijn studiereizen en zijn schitterende carrière in Antwerpen. *De kruisoprichting* wordt gesitueerd in het geheel van zijn omvangrijk oeuvre. Ook de invloed van dit schilderij op de beginnende barok wordt toegelicht. Voorbereidende schetsen en talrijke tekeningen worden vergeleken met de uiteindelijke uitvoering en illustreren

het langzame proces van het tot stand komen van een meesterwerk en een evenwichtige compositie.

Het schilderij is niet enkel een religieus en een artistiek object. Het ont-snapte niet aan de bewogen perikelen van woelige periodes in de geschiedenis en werd tijdens de Franse revolutie als oorlogsbuit naar Frankrijk gevoerd. Gelukkig kwam het spoedig terug en overleefde ook nog de trieste oorlogen en bombardementen van de 20ste eeuw.

Na de Franse tijd en het verdwijnen van de oude kathedraalaankleding kwamen de Rubensschilderijen in een nieuwe context terecht. Ook dit wordt uitvoerig beschreven.

Naast deze hoofdstukken, die *De kruisoprichting* vanuit diverse oogpunten bekijken, vallen in dit boek

vooral de uitbundige illustraties op. De kleurenfoto's van uitzonderlijke kwaliteit halen de meest verborgen details uit het schilderij tevoorschijn en illustreren de meesterlijke verftechniek van deze geniale schilder.

Een kleurenfolder kan aangevraagd worden bij het Bestuur Monumenten en Landschappen, Zandstraat 3, te 1000 Brussel, Tel. 02/209.27.37, waar het boek eveneens kan besteld worden door overschrijving van 2.250,-fr (+ 45,-fr. verzendingskosten) op rekeningnummer 470-0278201-29 van het Bestuur Monumenten en Landschappen.

M. Buyle

Colloquia

COLLOQUIUM LE PATRIMOINE EN BRIQUE, ALBI, 17-19 september 1992

Het drukke programma, afgestemd op een multidisciplinair publiek van architectuurhistorici, architecten, monumentenzorgers, baksteenfabrikanten en specialisten uit het bouwbedrijf werd in vier luiken uitgewerkt. Uitdrukkelijke bedoeling hierbij was een zo wijds mogelijke kijk op het probleem te schetsen en een even ruime dialoog op gang te brengen.

In het eerste luik kwamen de *oorsprong en traditie* van de baksteenbouw in Europa aan bod. In het tweede werd nader ingegaan op het *materiaal* zelf; de evolutie van de *"historische"*, eerder artisanale vervaardiging tot de geïndustrialiseerde hedendaagse, leidde meteen de vraag naar het al dan niet beschikbare en geschikte

bouwmateriaal in; in ondertoon speelde hierbij de discrepantie tussen de opvattingen van de wereld van de baksteennijverheid en deze van de monumentenzorg. Het derde luik nam het *"historisch" metselwerk* onder de loep met bijzondere aandacht voor voegwerk, verbanden, vermenging van bak- en natuursteen en diverse vormen van imitatie en bekleding in uiteenlopende bouwperiodes en -types en in verschillende streken.

In het vierde luik tenslotte werden de aspecten van *conservatie en restauratie* aangesneden. In het vlak van het wetenschappelijk *"technisch"* onderzoek kwamen problemen aan bod als vochtigheid, consolidatie, oppervlaktebehandeling...; in het vlak van de praktische monumentenzorg ging het om restauratie van baksteenbouw en in het bijzonder van het al dan niet zichtbare baksteensemetselwerk met voorbeelden uit Toulouse en omstreken.

Bezoeken aan het beschermde stadsgezicht en de kathedraal van Albi, evenals één aan een ambachtelijke steenbakkerij van Marsac en aan de restauratiewerken van de Kerk van Lavaur concreetiseerden de diverse lokale problemen en de spanning tussen het gebruik van traditionele en hedendaagse middelen en materialen. De verslagen, besluiten en geformuleerde wensen omtrent de vier thema's onderstrepen de krachtlijnen van de uiteenzettingen en discussies.

Omtrent de *oorsprong en traditie van de baksteenbouw* wordt vastgesteld dat:

- nood bestaat aan een genuanceerde overzichtsinventaris van het *bestaande erfgoed van baksteen*
- aansluitend dient gezocht naar algemene en bijzondere onderzoeksmethodes om gemeenschappelijke en specifieke eigenschappen te onderkennen;
- een hanteerbare, meertalige terminologie met ruimte voor lokale varianten geleidelijk dient ontwikkeld, verspreid en toegepast;
- derwijze, op termijn, databanken zouden kunnen ontstaan, bestemd voor *"transnationaal"* gebruik.

In het vlak van het *materiaal* zelf wordt aangedrongen op het feit dat:

- verder onderzoek zou worden gewijd aan de regionale bouwwijzen, technieken en vaktermen; gesuggereerd wordt hiervoor uit te kijken naar de medewerking van universiteiten,

- lokale kringen en specialisten;
- meer mogelijkheden dienen gecreëerd voor het instandhouden of opnieuw opnemen van de productie van regionale baksteen die blijkbaar onmisbaar is voor *"materiaal-getrouwe"* restauraties.
- de nodige pogingen dienen ondernomen om tot een dialoog te komen tussen baksteenproducenten en monumentenzorgers.

In het vlak van het *metselwerk* wordt aanbevolen de nodige aandacht te besteden aan het geheel van alle genoemde componenten, gaande van voegen tot mogelijke bekleding; samen bepalen ze immers het eigen uitzicht van de bakstenen constructie die op haar beurt al dan niet determinerend werkt in het beeld van een stad of streek.

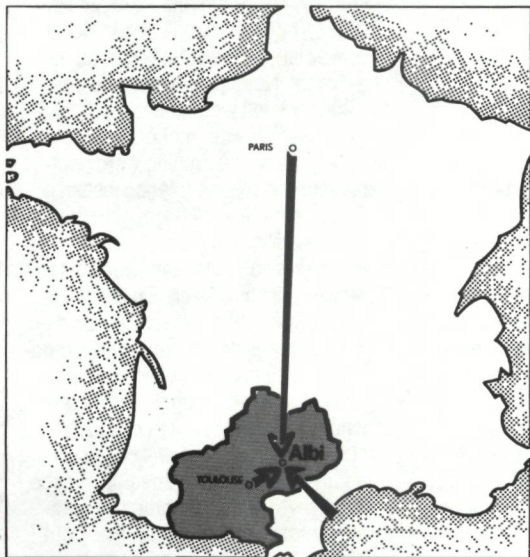
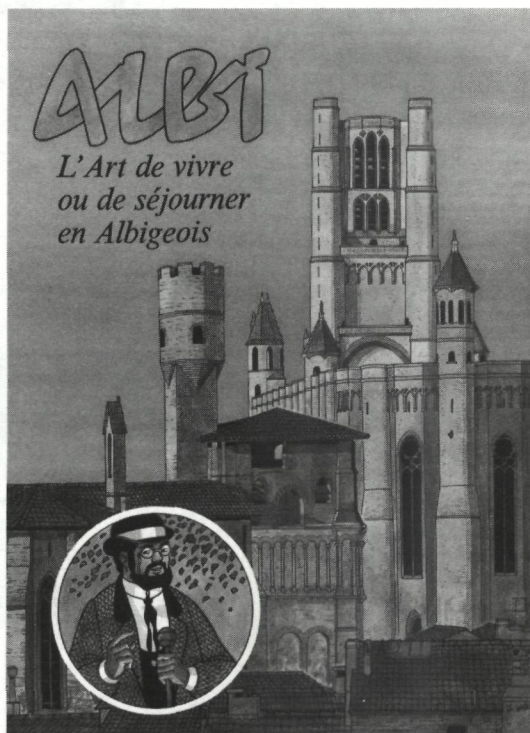
In het vlak van de *conservatie - restauratie* wordt gevraagd:

- meer aandacht en inspaningen te besteden aan het regelmatige, kleine onderhoud dat beter kan instaan voor de nagestreefde authenticiteit en diepgaande restauraties kan vermijden of uitstellen;
- in deze wedloop tegen de verwerking kritisch beroep te doen op wetenschappelijk-technische methodes en nieuw ontwikkelde producten, waarbij het bakstenen *"monument"* uiteraard niet als proefkonijn kan fungeren.
- conservatie- en restauratiewerken te laten kaderen in een gezonde algemene opvatting van monumentenzorg waarbij observatie, studie en onderhoud van het bakstenen erfgoed moeten leiden tot een evenwichtige ontleding en fijngevoelige waardering van de leefomgeving.

Dit veelzijdige colloquium heeft dus alleszins de kennis van de materie verruimd en de aandacht gevestigd op een aantal aspecten waarmee rekening dient gehouden in het hele proces van de monumentenzorg, gaande van het inventariseren en beschermen tot het conserveren en zo nodig restaureren.

Gezien de rol van de baksteenbouw in het bouwkundig erfgoed van Vlaanderen is een duidelijk inzicht in de problemen en mogelijke oplossingen uiteraard noodzakelijk.

Wat de inventarisatie en aansluitende studie betreft bleken de informele gedachtenwisselingen met buitenlandse collega's uiteraard interessant,

voornamelijk wat betreft de algemene methodologie, de verspreiding van de informatie en de aansluitende, mogelijk tot beschermingsvoorstellen leidende evaluatie.

Wat de baksteenarchitectuur zelf aangaat bleek dat grensoverschrijdende studies en uitwisselingen van bevindingen en documentatie met Nederland en het ietwat geïsoleerde Noord-Frankrijk bijzonder vruchtbaar zouden zijn.

Het aan de gang zijnde Eurregio-project in verband met het voornamelijk bakstenen bouwkundig erfgoed van de Vlaamse en Franse Westhoek fungeert hierbij als een eerste aanzet. Deze interessante samenwerking - Provincie West-Vlaanderen (externe betrekkingen), Provinciale Directie Bestuur Monumenten en Landschappen (inventarisatie) enerzijds en de DRAC Nord-Pas de Calais (*Inventaire en Monuments Historiques*) en de *Préfecture Dunkerque* anderzijds) zal uitmonden in een gemeenschappelijke publikatie met afgeleiden voor het cultureel toerisme. Dit Eurregio-project geniet de volle steun van het Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, Bestuur Monumenten en Landschappen enerzijds en van de tegenhangers aan Franse zijde, inzonderheid de *Direction du Patrimoine, Sous-direction de l'inventaire général, de la documentation et de la protection du Patrimoine*, die momenteel gelast is met de nieuwe oriëntering en verruiming van de inventarisafdelingen van het hele land. Met de aanwezige *conservateur en chef du Patrimoine*, B. Toulhier uit Parijs en de *architecte des Monuments Historiques* van Lille, E. Poncelet-Somville werden meteen de nodige contacten gelegd en verdere afspraken gemaakt voor de huidige en ook andere, nader te onderzoeken vormen van grensoverschrijdende samenwerking. "A suivre" dus!

S. Van Aerschot-Van Haeverbeek

COLLOQUIUM LA RESTAURATION GEORGANISEERD DOOR LES AMIS DU PAPIER PEINT, PARIJS, 16 EN 17 OKTOBER 1992

16 oktober

De deelnemers aan dit colloquium verzamelden in de ateliers van het bedrijf Heliosam, gelegen in Montreuil. Hier maakt men in opdracht van firma's cilinders, die aangewend worden voor het bedrukken van behang- en geschenkpapier en verpakkingsmateriaal. Ondanks de verfijning van deze 30 jaar oude heliogravuretechniek en de talrijke mogelijkheden is het resultaat het "gewone" behangpapier wat we allemaal kennen. Na de middag werd er een bezoek gebracht aan de voormalige fabriek van Dumas.

Dit bedrijf was aan het begin van de 20ste eeuw één van de grootste producenten van behangpapier ter wereld. In de indrukwekkende gebouwen herinnert nog één machine (16 kleuren) aan dit verleden. Het programma van de eerste dag werd afgesloten met het eigenlijke onderwerp. De restaurateurs Charvet, M. Jaccottet en J.-F. Sainsard stelden hun deuren open. Howel deze enthousiaste restaurateurs nog maar een tweetal jaren actief zijn, beschikken ze over een ruim en goed uitgerust atelier. Zij hebben hun medewerking verleend aan de restauratie van vier panorama-behangsels. Ze leggen zich vooral toe op grote documenten, zoals film-affiches, oude kaarten en dergelijke.

17 oktober

In een conferentiezaal, van het *Musée des Arts Décoratifs* werden de deelnemers verwelkomd door Véronique de Bruignac, conservator van het departement behangpapier. Het colloquium werd geopend door Yvonne Brunhammer, vice-voorzitter van de vereniging en voorzitter van de UCAD. De sprekers waren achtereenvolgens:

Jean-Pierre Seguin, voorzitter van de *Amis du Papier Peint*. Ondergetekende verontschuldigt zich omdat de toespraak slechts verstaan kon worden door de mensen op de voorste rij (Er was geen microfoon voor de sprekers voorzien...).

Xavier Huisse, *Atelier de Conservation et Restauration d'Ile de France*. Onder zijn leiding werden in een (unieke) woning te Bessan (Departement Aude), het panoramabehang "Les Incas" en een groot aantal fragmenten van historische behangsels - waaronder een drapering en deurstukjes - afgenomen. Een voordeel was dat het panoramabehang op een textiele drager was bevestigd; problematischer waren de boordsels die rechtstreeks op een houten lambrizering waren gekleefd. De andere behangsels waren direct op de muur gekleefd. De methode van de afname bestond er in om de luchtvochtigheid in de kamer sterk te doen toenemen; nadien werden grote fragmenten van de muur verwijderd. Zijn uiteenzetting bleef echter beperkt tot de afname. Het panoramabehang, waarvan het koloriet bijzonder goed bewaard was, werd aangekocht door het *Musée du Papier Peint* te Rixheim. Andere frag-

12-kleurige sopraporta, blokdruk uit de manufactuur Geffroy (?), Frankrijk, rond 1925. Musée du Papier Peint, Rixheim

menten zijn ondergebracht in de reserves van het departement voor behangpapier van het *Musée des Arts Décoratifs* te Parijs.

Marie-Dominique Parchas, verantwoordelijke van het laboratorium van het *Musée des Arts et Traditions populaires*. Op een systematische wijze bracht zij een betoog over de verschillende methodes van desinfectering van museumcollecties en de meest voorkomende types van aantasting: schimmels en insecten (het onderzoek hiernaar kent in Europa in vergelijking tot de ontwikkelingen in de Verenigde Staten en Canada een aanzienlijke achterstand). Het spreekt voor zich dat het voorkomen ervan veel beter is dan te moeten behandelen. Van groot belang is de studie van de omgeving waarin de stukken worden ondergebracht. De lokalen waarin een constante luchtvochtigheid en temperatuur heerst, moeten bovendien om de twee jaar geïnspecteerd worden op eventueel nalatig onderhoud. Voordat een voorwerp het lokaal binnenkomt moet het volledig ontstof en nagezien worden op de mogelijke aanwezigheid van zwam of insecten. Wanneer men het insect of de zwam heeft geïdentificeerd moet naar een passende behandelingswijze gezocht worden. Veelal kiest men voor vergassing; ook andere methoden zijn mogelijk. Op dit moment is het onderzoek met gamma-stralen nog steeds gaande. Wel heeft men vastgesteld dat deze methode voor papier niet is aangewezen omdat de celluloseketens worden aangetast. Ook bij textilia wordt de sterkte aanzienlijk vermindert.

Lisa Micara, restaurateur te Geneve. Helaas was haar stem, ten gevolge van een verkoudheid, niet bij machte om luid genoeg te kunnen spreken. Haar tekst werd voorgelezen. Het is opvallend dat in Zwitserland nog schitterende ensembles in situ bewaard zijn gebleven. Aan de hand van dia's werden verschillende resultaten van restauraties getoond van voornamelijk laat 18de-eeuwse behangpapieren. Veelal op verzoek van de opdrachtgever werden ze van de muur gehaald, met zorg gerestaureerd en nadien opnieuw bevestigd. Hierbij werd onder andere een spanraam in aluminium gebruikt. Bij de afname werd ook aandachtig de achterzijde van het papier geïnspecteerd: zo trof men op één

behangsel een Engels belastingstempel aan.

Thérèse Blériot, restaurateur van het *Musée du Papier Peint*, Rixheim. Een vaak voorkomend en moeilijk probleem is de afname van een vernislaag. Aan het museum werd het panoramabehang "*la petite Helvétie*" geschonken. Dit interessante behang bevond zich nog in situ en moest afgenomen worden. Voordien werd alles nauwkeurig vastgesteld. Het bleek geplakt te zijn bovenop een laag krantenpapier; er waren verschillende collages en de lucht was volledig overschilderd. Ook werd de fraaie lambriering, eveneens in behangpapier afgenomen. Nadien heeft men de hulp van een laboratorium ingeroepen om de precieze samenstelling van de vernis te achterhalen. Samen met Elisabeth Queau stelde zij een oplosmiddel samen. Voordien werden er verschillende testen uitgevoerd. Het was een ware verademing om de frisse kleuren te zien verschijnen van achter de gele vernislaag. Maar helaas bleek de blauwe lucht te zijn overschilderd met een grijze verf en ook in de loverpartijen waren er onhandige overschilderingen. De restauratie is dus nog niet voltooid, maar getuigt van een degelijke

aanpak en ervaring. Voorts wees ze op de schadelijke neveneffecten van sommige oplosmiddelen op de gezondheid.

Claire Chahine, C.A.C.D.G., Parijs

Op een zeer overzichtelijke en verhelderende wijze besprak ze het leder. Alle aspecten kwamen aan bod zoals: definitie van het materiaal, verschillende looiwijzen, specifieke eigenschappen, degradatieprocessen, conservatie en behandeling.

In de namiddag werden de sprekers ingeleid door **Nathalie Coural**, Conservator grafische kunsten van de restauratiediensten van de Franse Musea.

Isabelle Bedat, restaurateur van textiel.

Hoewel dit eigenlijk minder met het eigenlijke onderwerp te maken had, gaf zij een bespreking van de verschillende stadia van de restauratie van een fraaie wandbespanning (gele lelies op een blauwe grond) te Lyons-la-Fôret. Na de afname werd het voorzien op het transport naar het atelier. Er werden enkele verstevigingen aangebracht. Nadat alle oppervlakken waren ontstof werd het voorzichtig gewassen in water met een neutraal detergent. Na de droging werd het preventief behandeld tegen insecten. De restauratie werd uitgevoerd op een speciale tafel met gaten, die het mogelijk maakte om aan twee kanten tegelijkertijd te werken. De gebruikte garens waren synthetisch gekleurd en waren vrijwel identiek aan de oorspronkelijke. Tevens voerde men een nauwkeurige analyse uit op de wijze van weven, maakte men een beknopte studie van het motief en zocht men naar vergelijkbare voorbeelden. Bij de definitieve montage werden de wanden eerst voorzien van verlijmd hout en vernis om het vocht te weren.

Nathalie Ravanel, restaurateur te Firenze.

Ook deze française, die in Firenze haar atelier heeft, bracht verslag uit over de afname en restauratie van een panorama: "*Les combats de Grecs*". Een dertigtal jaren geleden werd dit behang verworven op de Franse kunstmarkt en overgebracht naar een salon van een villa te Trieste. Het werd toen op een textiele drager gekleefd en gefixeerd op de muur met een Bostik-mastiek. Bovendien werden er onhandige herstellingen uitge-

voerd en verschillende zones werden overschilderd! De eerste poging om het papier droog af te nemen bleek bijzonder moeilijk. Voor deze afname werd een speciaal systeem uitgedacht: de voorzijde werd verstevigd met papier en met behulp van stoom en een stevige kartonnen koker bleek het mogelijk het papier op te rollen... Nadien werd het in het atelier geres- taureerd. Thans heeft het panorama- behang nog steeds geen nieuwe bestemming gevonden.

Hélène Bartelloni, gediplomeerde I.F.R.O.A.

Haar diplomawerk bestond uit een studie van het doubleren van papieren van groot formaat op doek. Voordat men tot doubleren overgaat moet het textiel gerelaxeerd worden. Er werden verschillende eigenschappen van een textiele drager besproken. Ook bleek dat linnen een grotere weerstand biedt dan katoen. Nadien was er enigszins verwarring, want de restauratiemarkt is werkelijk overspoeld met textiele dragers waarvan de kwaliteit zeer kan variëren.

Laurence Caylux, gediplomeerde I.F.R.O.A.

Net als de voorgaande spreekster bracht zij een samenvatting van haar eindwerk dat gewijd was aan verschillende soorten lijmen en hun eigenschappen. Voordat men overgaat tot het doubleren van papieren van groot formaat op een textiele drager moet men nagaan welke lijm het best voldoet aan de gestelde eisen. Voorts werden er verschillende lijmen (amidonbloem en rijst-) besproken. Van groot belang is de reversibiliteit. Een probleem bij deze lijmen is vaak de geringe resistentie tegen schimmels.

André le Prat, restaurateur van het *Cabinet des Dessins*, Louvre. Onder zijn leiding werden een aantal staalboeken uit de tweede helft van de 19de eeuw "gedemonteerd". Nadien werden de afzonderlijke vellen in ladenkasten en tussen zuurvrij papier opgeborgen. Voorts lichtte hij een verzorgd ophangstelsel toe voor fragmenten behangpapier, dat geschikt is voor tentoonstellingen.

Voor vele restaurateurs en andere geïnteresseerden bleek de restauratie van historisch behangpapier een nog weinig gekend terrein. Duidelijk was men in Parijs nog in de ban van de

panoramabehangsels uit het begin van de 19de eeuw. Blijkbaar was voor alle restauraties een volledige afname onontkoombaar. Geen enkel voorbeeld werd in situ geres- taureerd.

Hoewel er een "table ronde" op het programma was aangekondigd, kwam ze er niet. Heel wat restaurateurs bleven met onbeantwoorde vragen zitten. Hoe consolideert men gevelou- teerde behangsels? Hoe fixeert men de verflagen die loslaten? Met welke verstoffen voert men de retouches uit? Hoe restaureert men de behang- papieren uit de tweede helft van de 19de eeuw, waarvan het papier voor- namelijk uit houtvezels bestaat? Naast deze praktische problemen zijn er ook nog de meer deontologische vraagstukken. Hoe weegt men de kunsthistorische en artistieke waarde af tegen de totale kostprijs van een restauratie? Wanneer mag men een behangpapier definitief als verloren beschouwen? Ook was het opvallend dat het overgrote deel van de toehoorders Fransen waren. België was vertegenwoordigd, maar merkwaardig genoeg waren er geen deelnemers uit Engeland, Duitsland (één uitzonde- ring) en Nederland. Met name in de eerste twee landen heeft men al een geruime tijd ervaring! Of zou hun afwezigheid verklaard kunnen worden door het feit dat de uitnodigingen zeer laattijdig rondgestuurd werden?

G. Wisse

DENKMALPFLEGE UND COMPUTERUNTERSTÜTZTE DOKUMENTATION & INFORMATION - STUTTGART 1-2 DECEMBER 1992

Het Informationszentrum RAUM und BAU der Fraunhofer-Gesellschaft (IRB), een informatie- en onderzoek- centrum voor bouwtechnieken en -materialen, organiseerde op 1 en 2 december jongstleden, in samenwer- king met het *Deutsches Nationalkomi- tee für Denkmalschutz* en de *Vereinigung der Landesdenkmalpfleger in der Bundesrepublik Deutschland* een colloquium over het gebruik van de informatica in de Monumentenzorg. De massale opkomst, ongeveer 400 deelnemers, is het beste bewijs van de grote belangstelling voor het onder- werp en de behoefte aan informatie terzake.

Het colloquium had zowel een prakti- sche als theoretisch luik. Wat de prakti- jk betreft, kon een workshop met de informaticaproducten die het IRB zelf aanbiedt met betrekking tot monumen- tenzorg - ervaring opgebouwd worden en tevens werd een kleine vakbeurs verzorgd. Ook het theoretische luik bestond uit twee delen: de eerste dag handelden de referaten over de behoeften voor en mogelijkheden van informatica in de monumentenzorg; de tweede dag werden voornamelijk praktijkervaringen toegelicht.

Slechts enkele informaticaprojecten in Duitsland zijn in ontwikkeling op nationale schaal; zij worden gezamenlijk ondergebracht in het *Informations-system* MONI (= MONument Information), alhoewel geen interactie tussen de onderscheiden systemen bestaat. Naast enkele algemene 'milieudatabanken' waarin tevens literatuur en onderzoek met betrekking tot monumentenzorg zijn opgenomen bestaat MONI hoofdzakelijk uit twee afzonderlijke mainframe-databanken: MONUFAKT (= MONument - Umwelt - FAKTen), een initiatief van de nationale overheid, en MONUDOC (MONument - DOCumentation), een initiatief van het IRB. Beide zijn thematische databanken rond monumenten, beschadigingstoestand, maatregelen, produkten, omgeving, experten en afbeeldingen. MONUFAKT is on-line raadpleegbaar. MONUDOC wordt door het IRB uitgegeven op CD-ROM, samen met de MONULIT (MONument LITerature)-databank. Deze laatste bevat vakliteratuur, tijdschriftexcerpten, vorsingsberichten en andere literatuur met betrekking tot monumentenzorg en bouwgeschiedenis. De informatie met betrekking tot de bronnen van deze databanken (INPUT!) bleef erg vaag (op vrijwillige basis) zodat ook de representativiteit van de informatie onduidelijk blijft. Teneinde MONUDOC op te vullen, stelt het IRB een PC-programma vrijwel gratis ter beschikking waarbij de gebruiker zijn eigen databank kan aanleggen. Dit programma wordt eveneens MONUDOC genoemd, wat de verwarring wel in de hand werkt. De enige verplichting voor de gebruiker bestaat erin 'relevante' (sic?) informatie ook aan het IRB te bezorgen dat deze dan kan toevoegen aan haar DC-ROM. Tijdens de workshop werd de werking van beide MONUDOC-systemen toegelicht. Op de vakbeurs waren, naast de reeds vermelde mainframe-systemen, verschillende 'tools' te bewonderen. De meeste aandacht trok duidelijk de Zwitserse databank voor het roerend cultureel patrimonium, waarbij grafische afbeeldingen en databankgegevens geïntegreerd worden weergegeven vanuit een mainframe-databank op een NEXt-systeem. Succes kende ook ARCHEOTECH, een Macintosh-programma specifiek bestemd voor archeologisch onderzoek waarbij de voorwerpen-databank geïntegreerd is met de opmetingsinformatie en weergave.

Uit de referaten kon opgemaakt worden dat, alhoewel de noodzaak informatica te gebruiken in de monumentenzorg reeds twintig jaar eerder werd aangetoond, het gebruik ervan slechts in het beginstadium verkeerd. Coördinatie en samenwerking tussen de verschillende Länder is vrijwel onbestaande en elkeen zoekt zijn eigen weg. De problematiek van de digitale opslag van beeldarchieven overheerste de discussies waarbij halsreikend wordt uitgekeken naar de recente ontwikkelingen van de foto-cd. In 1993 worden de eerste CD-ROM toestellen verwacht die de foto-cd kunnen lezen. Bij de huidige resolutie evenwel kunnen slechts een honderd foto's op één cd worden weergegeven wat volstrekt ontoereikend is voor databank doeleinden, maar ook hier worden aanpassingen verwacht.

De benadering van de databanken met betrekking tot monumentenzorg blijkt in Duitsland enigszins anders te zijn dan in Vlaanderen. Waar hier momenteel vanuit de functionele behoefte als basis een databank wordt aangelegd met betrekking tot het beschermde patrimonium - naar aanleiding van een dossierafhandelings-systeem -, wordt in Duitsland ofwel meestal vertrokken van een globale inventarisatieproject, ofwel vanuit de technische restauratieproblematiek.

Samenvattend kan gesteld worden dat in Duitsland, zoals in Vlaanderen, het gebruik van informatica nog in haar kinderschoenen staat, niet alleen omwille van een schoorvoetende interesse doch eveneens wegens de technische beperkingen, voornamelijk op het vlak van beeldverwerking. Met de beperkte middelen waarover Vlaanderen beschikt, hoeft het echter zeker niet te blozen wanneer de stand van zaken over de informatisering van de monumentenzorg met Duitsland vergeleken wordt.

P. Van Lindt

Buitenkrant

EEN NIEUW MONUMENT TE GENT

Het succes van de jaarlijkse *Open Monumentendagen* is overweldigend. De massale publieke belangstelling resulteerde reeds in concrete beleids-opties; de restauratiekredieten van de Vlaamse Gemeenschap voor 1993 werden met liefst 60% verhoogd. Dit signaal van de bevolking heeft het beleid goed begrepen.

Onherroepelijk wordt elk succes geac-capareerd, gebruikt en misbruikt voor commerciële behoeften. Een mooi voorbeeld hoe men het begrip "monument" misbruikt kan men in Gent gaan

bekijken. Wie Gent binnenrijdt aan het Zuid kan zijn ogen niet geloven. Op een groot reclamebord staat te lezen "Hier verrijst Gent-Zuid / Het nieuw monument van Gent". Volgens de bouwpromotor wordt het URBIS complex aan het Zuid "het" nieuw monument van de Artevelde-stad. Men is nog volop bezig aan de fundering en het gebouw wordt reeds op een agressieve publicitaire wijze verheven tot monument. Vermoedelijk heeft men deze ongewone reclameslogan aangebracht naar aanleiding van de eerste steenlegging december jongstleden en dit in aanwezigheid van Minister Sauwens. Het provinciebestuur dat een gedeelte van dit kantoorcomplex (18.000 m²) in gebruik zal nemen, mag zich dus verheugen gehuisvest te worden in een monument. Wie dit post-modernistisch

ontwerp kent weet dat hier de stad en de architectuur worden "mismeesterd". Op deze toplocatie, de inkoopport van Gent, zal een monumentaal neo-neo-classicistisch gewrocht verschijnen dat nauwelijks iets doet met de potentialiteit van deze plek. Men brengt de Gentenaars in de illussie dat zij een magistraal gebouw zullen krijgen waarop iedereen trots zal zijn. Misschien biedt de bouwpromotor, in september 1993 naar aanleiding van de Open Monumentendag, de mogelijkheid de ruwbouwwerken te bezoeken van dit monument in wording!

M. Dubois

PRIJS VAN DE VLAAMSE GEMEENSCHAP 1992 VOOR MONUMENTEN EN LANDSCHAPPEN

Vlaams Minister Johan Sauwens, bevoegd voor Monumenten en Landschappen, kende op 22 december 1992 een subsidie van ongeveer 10 miljoen toe voor de restauratie van de watermolen van Pede.

Bij deze gelegenheid overhandigde hij de Prijs van de Vlaamse Gemeenschap aan Paul Bauters van de vzw Levende

Molens, die de voorbije jaren op eigen initiatief al voor het eerste oplapwerk van de watermolen van Pede heeft gezorgd.

Paul Bauters is vrederechter, maar ook een man die met hart en ziel begaan is met het lot van ons molenpatrimonium. Naast juridische, filosofische en historische publikaties, schreef hij ook en vooral over de geschiedenis en werking van molens. In 1978 verscheen van zijn hand *Vlaamse Molens. Geschiedenis, bouw, werking, recht*, in 1985 *Eeuwen onder wind en wolven* en in 1989 het standaardwerk *Kracht van wind en water*. De laureaat is voorzitter van de Vereniging Levende Molens en eigenaar van een molen in Kruishoutem die hij restaureerde en maalvaardig maakte.

Met de toekenning van deze prijs wil Minister Sauwens zijn waardering uitspreken voor het werk van Paul Bauters en hem op deze manier aanmoedigen zijn levenswerk verder te zetten ten bate van ons patrimonium.

L. Tack

ABB-PRIJS VOOR DE GESCHIEDENIS VAN HET VLAAMSE PLATTELAND

Het Vlaamse platteland is altijd al een bron geweest van inspiratie voor creatieve geesten. Het leven in Vlaanderen is dan ook ongemeen boeiend en gevarieerd. Om de aandacht van de publieke opinie voor het Vlaamse landelijke dorp aan te scherpen, stellen de Landelijke Gilden, in samenwerking met ABB, een tweejaarlijkse prijs in onder de naam *ABB-prijs voor de geschiedenis van het Vlaamse platteland*. De prijs wordt toegekend aan een studie in verband met de geschiedenis van een dorp of streek. De voorkeur gaat uit naar een studie die een veelzijdig beeld geeft van de landelijke samenleving.

Voor het verlenen van de prijs stelt ABB een bedrag van 200.000,-fr ter beschikking, verdeeld over twee categorieën: werken van academici en werken van niet-academici.

De werken, in het Nederlands gesteld en geconcipeerd na 1 januari 1991, dienen vóór 31 juli 1993 in vier exemplaren gestuurd te worden aan de Centrale van de Landelijke Gilden,

Informatie- en Documentatiecentrum, Minderbroedersstraat 8 in 3000 Leuven. De prijs wordt door ABB toegekend op advies van een jury die samengesteld is uit specialisten. Deze jury zal de ingezonden werken beoordelen op het vlak van inhoud en taalgebruik. Het bekroonde werk wordt in december 1993 tijdens een prijsuitreiking bekendgemaakt.

BELGICA NOSTRA WEDSTRIJD

Belgica Nostra is een federatie van Belgische verenigingen ter bescherming van het cultureel en natuurlijk erfgoed. Zowel nationale als lokale organisaties zijn lid.

Belgica Nostra werd opgericht in 1988 op verzoek van de voorzitter van Europa Nostra om Belgische verenigingen ter bescherming van het erfgoed te groeperen, naar het voorbeeld van Europa Nostra, die meer dan 300 gemeenten, stichtingen en verenigingen bijeenbrengt in 23 Europese landen. Door het samenbundelen van al de krachten beoogt men het behoud van het architecturaal- en natuurpatrimonium te vrijwaren.

Twee voornaamste redenen hebben Belgica Nostra er toe aangezet een wedstrijd in te richten: primo, de band versterken tussen Belgica Nostra en haar leden verenigingen en secundo, belangstelling wekken voor de werking van de Belgische verenigingen ter bescherming van het erfgoed, een belangrijke bijdrage voor het leefmilieu.

De wedstrijd heeft tot doel een vereniging te belonen, die zich buitengewoon verdienstelijk gemaakt heeft op het gebied van de bescherming van het onroerend cultureel en natuurlijk Belgisch erfgoed. De wedstrijd wordt om de twee jaar ingericht.

De prijs zal een project in uitvoering belonen, hetzij een restauratie, een studie, een uitgave of een sensibiliseringscampagne. Het bedrag van de uitgereikte prijs draagt aldus bij tot de voltooiing van het project.

De Belgica Nostra Prijs 1993 ten bedrage van 200.000,-fr. wordt geschonken door de *Groep Van Roey, N.V.*. Er worden 3 prijzen uitgereikt:

Paul Bauters ontvangt de Prijs uit handen van Minister Sauwens

de Belgica Nostra Prijs en twee ere diploma's.

Een nationale jury beoordeelt de ingezonden projecten en duidt de winnaars aan. Begin mei zullen de uitslagen aan de winnaars worden medegedeeld.

De prijsuitreiking zal plaatsvinden tijdens de Algemene Vergadering van Belgica Nostra.

De kandidaturen moeten vóór 30 april 1993 ingediend worden.

Deelnemersformulieren kunnen aangevraagd worden bij het Secretariaat van Belgica Nostra - Jacobuslei 102 - 2930 Brasschaat - Tel.: 03/651.76.67 - fax.: 03/652.00.47

MONUMENT TE KOOP

Tienen: Molenstraat 63-65.

Voormalige woning van de rector van het klooster van Barberendal.

Overwegend 16-eeuws pand met binneninrichting uit de 16de en 18de eeuw.

Voor inlichtingen - contact opnemen met de eigenaar, de stad Tienen. Tel.: 016/81.61.37.

LA COULEUR CONSTRUCTIVE - FONDATION POUR L'ARCHITECTURE - ELSENE

Pas na verschijning van deze aankondiging zal blijken of de Brusselse *Fondation pour l'Architecture*, nu bijna 8 jaar na haar oprichting, alweer de verwachtingen van een toch reeds verwend publiek zal weten in te lossen. De recente, voorspelbare en nog steeds niet weggeëbte paleisrevolutie, tegelijk met de ontslagname van Caroline Mierop - sinds jaar en dag beziezelende directrice van de *Fondation* - en van Anne Van Loo - medestichtster en directrice van *Les Archives d'Architecture Moderne*, mogen inderdaad nog verdere veranderingen in en om dit instituut laten vermoeden.

Na de contrastrijke retrospectieve tentoonstellingen gewijd aan het oeuvre

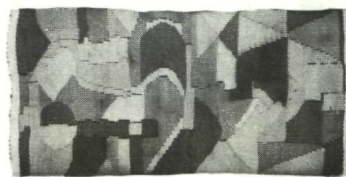
van de Engelse architecten Sir Edwin Lutyens (1886-1944) en Nigel Coates (1949) stelt de *Fondation* met *La Couleur Constructive* (De Constructieve Kleur) een eigen creatie in het vooruitzicht.

Doelstelling is hierbij aan de hand van architectuur- en mobilairontwerpen en -realisaties het belang te onderlijnen van de polychromie in de modernistische esthetiek van de twintiger jaren. Opmerkenswaard is immers hoezeer dit plastisch radicalisme architecten, decorateurs en kunstenaars uit diverse horizonten heeft weten te overhalen zich op gelijkgestemde wijze te manifesteren. Het *Bauhaus* in Duitsland, *La Plastique Pure* in België, het *Neo-Plasticisme* in Nederland, het *Constructivisme* in de USSR en Hongarije, het *Purisme* in Frankrijk vormen hiervan evenzoveel uitingen waarvan de tentoonstelling aan de hand van originele tekeningen, schaalmodellen, meubels, objecten, schilderijen en architectuurontwerpen de esthetische rode draad wil aantonen, doorheen het vernieuwende en internationaal vocabularium van een eigenzinnig kleurgebruik.

Ruim veertig tot de verbeelding sprekende ontwerpers worden hierbij aan het woord gelaten, uit binnen- en buitenland, met voor België alvast Bagniet, Bourgeois, Colassin, De Bruycker, De Koninck, Eggerick, François, Garpard, Hoste, Leborgne, Maes, Magritte, Mees, Peeters, Servranckx en Vantongerloo. Dat voor de gelegenheid de eigen verzamelingen worden aangevuld met tal van bruiklenen voorspelt overigens niets dan goeds.

La Couleur Constructive
Fondation pour l'Architecture
Kluisstraat 55
1050 Brussel
Van 2 maart tot 25 april 1993
Dagelijks, uitgezonderd op maandag

M.M. Celis

LES ENTRETIENS DU PATRIMOINE MEUBLES ET IMMEUBLES COLLOQUIUM TE SAINTES OP 26-28 NOVEMBER 1992.

La *Direction du Patrimoine* onder leiding van Christian Dapavilion is het bestuur van het Frans Nationaal Ministerie van Cultuur, waartoe ook *Le Service des Monuments* behoort.

Sinds 1988 organiseert deze dienst jaarlijks *Les Entretiens du Patrimoine*, een wetenschappelijk colloquium over actuele problemen in verband met het beheer van het Franse Patrimonium. Zo kwamen reeds *L'ornementation architecturale en pierre* (Fontainebleau 1988), *Les décors peints* (Amiens 1989), *La restauration des ruines* (Caen 1990) en *L'utilité du patrimoine* (Fontevraud 1991) aan bod. De verslagen van deze colloquia werden, steeds goed geïllustreerd, uitgegeven onder de titel *Les actes des Entretiens du Patrimoine*, door Les Editions Picard, 82, rue Bonaparte 75006 Paris.

In 1992 kwam het thema *Meubles et Immeubles* aan bod, mobilair en kunstwerken in historische monumenten. De voordrachten waren gegroepeerd rond drie thema's. Eerst werd het historisch en juridisch kader geschetst van de begrippen "meuble-immeuble", begrippen die ingang vonden na de Franse revolutie. Het verloren gaan van zeer veel kunstwerken ging toen paradoxaal genoeg hand in hand met de creatie van belangrijke musea, archieven, bibliotheken en academies. Het meubilair en de kunstwerken, vervreemd uit hun historisch kader, gingen elk een eigen leven leiden, 'geïmmobiliseerd' in het museum.

Op juridisch vlak werd vooral aandacht geïchonken aan het probleem van het al dan niet beschermd zijn van de roerende goederen, onroerend door bestemming, in het kader van de wettelijke bescherming als monument. Vastgesteld werd dat er in Frankrijk geen constante criteria gehanteerd worden voor de evaluatie of een interieurelement nu roerend is of onroerend door bestemming.

Strikt juridisch gezien (*code civil*) zijn dan ook vele van deze goederen niet beschermd. Gepleit werd voor een

Tapijt uit de Bauhaus-school, Weimar, niet gedateerd. Verzameling Galerie Ulrich Fiedler, Keulen (foto AAM)

zeer exacte en ruime omschrijving van wat er juist beschermd wordt.

Roerende goederen, die historisch verbonden zijn aan een beschermd interieur, zouden bij voorkeur afzonderlijk moeten beschermd worden als roerend patrimonium.

In Europees verband ontstond er heel wat discussie omtrent het artikel 36 van het verdrag van Rome over het vrij verkeer van goederen in Europa, dat vanaf 1 januari 1993 zijn volle betekenis krijgt.

Het artikel 36 voorziet namelijk een uitzondering op het vrij verkeer voor de "nationale kunstschaten" die een artistieke, historische of archeologische waarde hebben.

Elk land kan echter soeverein beslissen wat tot zijn nationaal kunstbezit hoort. De ééngemaakte Europese markt dwingt de landen dan ook hun wetgeving inzake export van kunstwerken aan te passen.

Onder de titel *Permanence et Mutations* belichtten enkele verantwoorde-lijken van Les Monuments Historiques de relatie kerk-kerkinterieur.

De kathedraal van Saint Omer werd als voorbeeld gezien van een totaal-kunstwerk, waarvan het authentiek karakter (*L'esprit des lieux*) bewaard bleef dank zij de veelheid en verscheidenheid van de kunstwerken.

De eisen van de hedendaagse liturgie blijken ook in Frankrijk zowel voor de geestelijkheid als voor de monumentenzorgers problemen op te leveren. Meer bepaald wil men thans meer "definitieve oplossingen" (t.t.z. in steen) voor de voorlopige altaren die in de '60 en '70-er jaren meestal in de viering werden opgesteld. Het nieuwe podium met altaar in de Nôtre-Dame

te Parijs sinds 1989 opgesteld lokte toch nog heel wat discussie uit onder de aanwezigen.

De klimatologische omstandigheden en de conservatietoestand kunnen van doorslaggevend belang zijn om kunstvoorwerpen uit historische interieurs te verwijderen.

In dat verband had de mededeling van de conservator van de Wavel-burcht in Krakow (Polen) een tragisch karakter. De beroemde collectie tapijten, oorspronkelijk bedoeld om de interieurs van het kasteel bij speciale gelegenheden te versieren, zijn nu ongeveer 30 jaar permanent tentoongesteld en verkeren in slechte staat. Ze werden voor 80% procent weggenomen en zullen om conservatieredenen niet meer kunnen tentoongesteld worden. Hetzelfde geldt voor de unieke collectie Turkse tenten uit de 17de en de 18de eeuw. Wordt de waarde van de Wavel als nationaal monument op die manier niet aangetast?

Onder de titel *Immeubles sans meubles* werd er van gedachten gewisseld over de mogelijkheden van de "lege" monumenten, in casu de ongemeubelde "châteaux-musées".

De leegte van een historisch kasteel wordt immers door de bezoekers meestal als storend ervaren, in tegenstelling tot bijvoorbeeld de leegte van een romaanse kerk.

De confrontatie monument-hedendaagse kunst deed ook stof opwaaien. Dit werd goed geïllustreerd door de experimenten in het prachtig kasteel van Oiron waar hedendaagse kunstenaars speciaal kunstwerken maken om de interieurs te "bemeubelen". Een vrij recente realisatie is het kasteel van Ecouen, een zeer mooi

16de-eeuws kasteel met deels bewaarde interieur- decoraties, onder meer beschilderde schouwen, waarin *Le Musée National de la Renaissance* is ondergebracht.

De tegenstelling tussen "musées trop pleins" en "monuments trop vides" blijft nochtans actueel. Zoals de conservator van *Le Musée des Arts Décoratifs* te Parijs zegt: "Tout devient musée!"

En er is inderdaad een zekere verza-diging aan musea vast te stellen. Er zou dan ook gezocht moeten worden naar een modus vivendi tussen enerzijds het beheer van museumcol-lecties en anderzijds de herinrichting van historische monumenten met lege interieurs.

Dit des te meer aangezien kunstvoor-werpen vandaag het liefst gezien worden in hun eigen omgeving, cf. *L'écologie de l'œuvre d'art*.

Dit werd goed geïllustreerd door Y. Brunhammer aan de hand van de geschiedenis van *Le Musée des Arts Décoratifs* te Parijs, waar sinds de jaren 1960 gepoogd wordt meer histo-rische ensembles in hun verband te tonen. Hierbij behoort het tevens tot de taak van het museum elementen die tot die context bijdragen en dreigen te verdwijnen te documenteren en te bewaren.

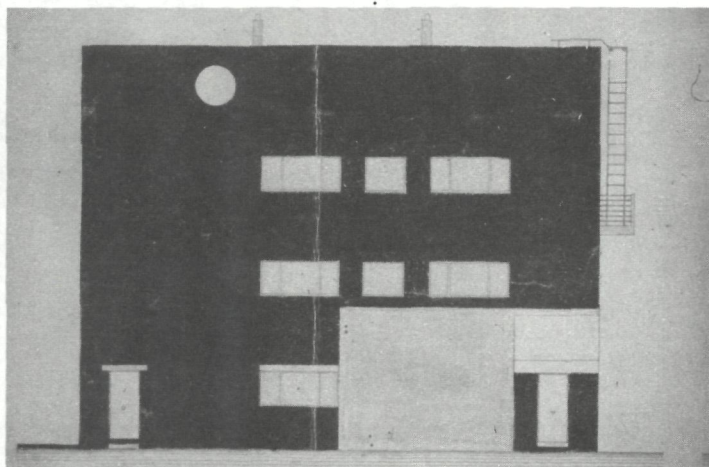
Tot slot belichtte Bruno Foucart, professor aan de universiteit te Parijs, op schitterende manier de filosofische achtergronden van de relatie interieur-exterieur.

We citeren graag enkele van zijn uit-spraken, die de hedendaagse benade-ring van "le contenant" en "le contenu" kernachtig uitdrukken:

"Le plein n'envie plus, il rassure... Dans le temps on aimait la purifica-tion, le blanchissement, le vide de la pierre... Maintenant on rêve du plus, le temps arrêté, le bonheur perdu. Le paradis est perdu, mais on reste à le rêver".

M. Manderyck

Niet uitgevoerd kleur-ontwerp voor de zijgevel van de woning Guiette, Antwerpen, Le Corbusier, 1926 (foto AAM)

M&L CITAAT

*“L’histoire des Arts n’est point écrite dans les livres,
elle est écrite dans les monuments”*

*François Guizot, Frans Minister van Binnenlandse Zaken,
verantwoordelijk voor de instelling van het ambt van
“Inspecteur des Monuments historiques”*

**”De Geschiedenis van de Kunsten staat niet geschreven in boeken,
ze staat geschreven in de monumenten”**

LUIK

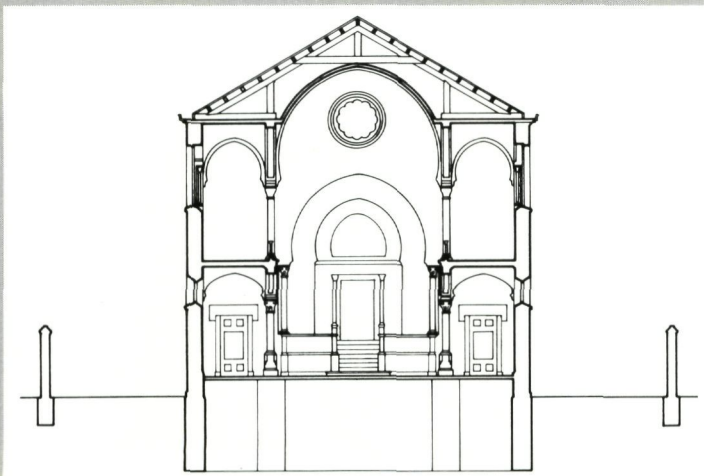
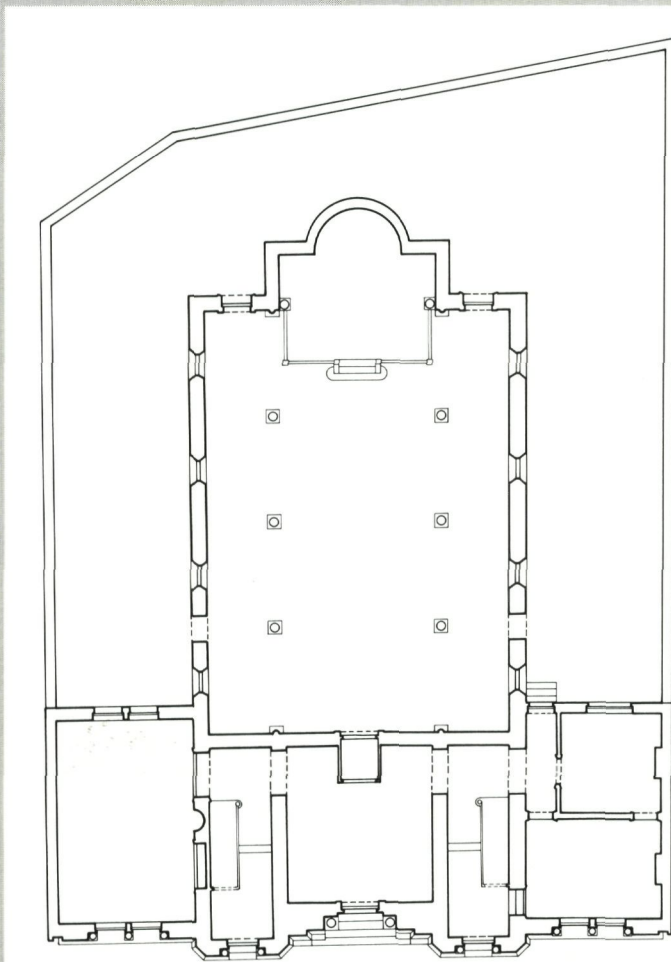
Luik kende tot het laatste kwart van de 19de eeuw slechts een geringe Joodse populatie, vergelijkbaar met deze van Aarlen (43). Een eerste telling in 1808 maakte melding van zes gezinnen, vermoedelijk de eerste inwijkelingen die zich hier na 1789 konden vestigen. Het Prinsbisdom Luik hield zijn grenzen immers hermetisch voor Joden gesloten. De Israëlitische Gemeente werd kort na de Belgische onafhankelijkheid erkend. In 1840 telde zij 23 gezinnen, samen 88 personen, waarvan nog drie kwart bedrijvig was in de leurhandel, reden waarom hun aantal in deze periode nogal schommelde. Veertien jaar later vertoonde de gemeenschap, dan 138 personen sterk, reeds de sporen van een voorspoedige maatschappelijke evolutie, met sedentaire handel, een bredere waaier van beroepen, en een hogere scholingsgraad, gevolg van een progressieve integratie.

Een meerderheid was van Nederlandse afkomst, vooral uit het nabijgelegen Maastricht, tijdens de Franse overheersing het belangrijkste Joodse centrum van de Zuidelijke Nederlanden. Pas in de jaren 1890 klom de Joodse bevolking te Luik als gevolg van de Russische en Poolse emigratie op van 350 personen in 1894 tot 1144 in 1898, met nog een belangrijke aangroei tot 1907 (44).

De eerste synagoge in de zogenaamde "*Au Marteau Couronné*", die dienst deed van 1834 tot 1859, was gelegen boven een stal (45). Volgden een woning in de *rue de la Régence*, en vanaf 1871 een huurgebouw in de *rue Pierreuse*. In 1876 stelde de Stad Luik de gewezen vleeshal in het vroegere *hospice Saint-Julien* ter beschikking, die in 1881 door architect Emile Demany tot synagoge werd ingericht. De huidige synagoge werd in 1897 ontworpen door de Luikse architect Joseph Rémont (46). Als lokatie

Luik. Witte en roze natuursteenbanden en grijs arduinen profielen kleuren het gevelfront (foto's O. Pauwels en auteur).

Luik. Plattegrond en dwarsdoorsnede naar de plannen van Joseph Rémont van 1897 (tekening R. De Meerleer).

koos men voor een terrein aan de *rue de la Boverie* (huidige *rue Léon Frédérique*), gelegen tussen Maas en *Dérivation* in de laat 19de-eeuwse wijk bij het *Parc de la Boverie*. De bouw, op 4 mei voor de som van 81.000 frank toegewezen aan Arthur Nyssen-Dumonceau uit Herstal, werd bij Koninklijk Besluit van 10 juli 1898 goedgekeurd. Goed één jaar later, op 18 augustus 1899, kon de nieuwe synagoge worden ingehuldigd. Meer dan de helft van de kosten voor deze onderneming werden gefinancierd door ingenieur en senator Georges Levi-Montefiori, die ook de bouw van de Brusselse synagoge superviseerde, en twee van zijn familieleden. Aan hem is ook de keuze van architect Rémont, op wie hij reeds eerder beroep deed, toe te schrijven.

Ook de Luikse synagoge herneemt op bescheiden schaal het beproefde driebeukige halleschema. De gebedsruimte die wordt afgesloten door een kleine halfronde absis, bood plaats aan ruim 300 gelovigen. Wegens de breedte van het terrein werden aan weerszij van het ruime voorportaal, een raadzaal (huidige weeksynagoge) en klaslokaal en een conciergewoning voorzien. Deze optie bood vooral de mogelijkheid het gevelfront de monumentale allure mee te geven, die het door gebrek aan hoogte moest missen. De synagoge overstijgt immers nauwelijks de omringende huizen.

Waar de Brusselse en Antwerpse tempels de twee belangrijkste stijlstromingen van de 19de-eeuwse synagogenbouw in hun meest zuivere vorm belichamen, trachtte Rémont elementen van beide te versmelten. Romano-Byzantijnse rozetten, bogenfriezen en colonnettes met acanthusblad, staan zij aan zij met maureske hoefijzer- en amandebogen.

Het gemis aan overtuiging van dit hybride stijlconcept, wordt echter ruimschoots vergoed door de verfrissende polychromie die de gevel karakteriseert. Hierbij wordt het wit en roze doorspekt natuurstenen parement verlevendigd met in reliëf gesculpteerd lijstwerk van grijze hardsteen. Wellicht nog explicie-ter dan De Keyser te Brussel, greep ook Rémont dertig jaar later terug naar de synagoge van Lyon. Dit blijkt met name uit de afgeschuinde hoekposten van de torens met koepeldak en de opbouw van de middenpartij. Het traditionele dubbeltorenschema boet in dit geval echter aan kracht in door de uitdijende zijpartijen.

Het sobere interieur draagt eveneens de sporen van deze stijlvermenging. Wellicht verbergt de huidige, egaal witte beschildering een oorspronkelijk rijkere polychromie, aangepast aan de groen-rood gemarmerde zuilen en het email van de smeedijzeren kroonluchter, menora en kandelabers. De gesuperpo-seerde, spitse hoefijzerboogarcaden van het midden-

Luik. Maureske
hoefijzerbogen
structureren de
gebedsruimte
(foto O. Pauwels).

gedomineerd door Joden van Hollandse afkomst, zich geleidelijk aan omringd door geloofsgemeenschappen van afwijkende strekking, die vanaf de eeuwwisseling, los van het Consistorie, naar eigen erkenning streefden. Deze evolutie werd vertaald in een synagoge-architectuur die zich langzaam aan de 19de-eeuwse canons onttrok. De nadruk op de synagoge als monument van de emancipatie ging hierbij op in een proces van verinnerlijking.

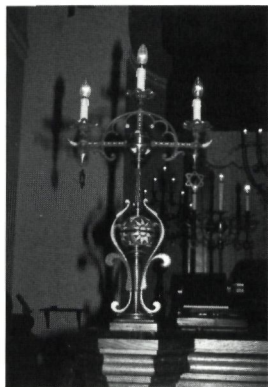
OOSTENDE EN DE PORTUGEESE SYNAGOGES ANTWERPEN

De synagogen van Oostende en van de Portugese ritus te Antwerpen werden in de jaren vóór de Eerste Wereldoorlog, kort na elkaar ontworpen door Joseph de Lange (47). Deze jonge Joodse architect stond hiermee aan het begin van een vruchtbare carrière in dienst van de Israëlitische gemeenschap.

Oostende werd tijdens de regeerperiode van Leopold II uitgebouwd tot een mondaine badplaats met internationale allure, pleisterplaats van een puissante bourgeoisie die zich de koninklijke aanwezigheid liet welgevalen. Om aan de religieuze noden van de hoge Joodse zomergasten te voldoen, stond de Belgische staat bij overeenkomst van 1873 een terrein af aan de Stad Oostende, voor de bouw van een synagoge (48). Lot 36, een terrein van 800 m² aan de Albertstraat ten noorden van de doorgetrokken Keizerskaai, werd bij de verkaveling van 1876 effectief voorbehouden. Doch het project kwam, ondanks een gift van 20.000 Mark door een lid van de Rothschilds uit Frankfurt, nooit van de grond. In plaats daarvan werd met medewerking van de Stad een kleine synagoge voor een honderdtal gelovigen ingericht, in de aanhorigheden van het voormalige Koninklijk Paleis aan de Langestraat.

De Israëlitische Gemeente van Oostende werd bij Koninklijk Besluit van 5 juni 1904 erkend. In die periode telde zij zowat 150 permanente residenten, een aantal dat tijdens het kustseizoen met zowat 2200 vooral buitenlandse bezoekers toenam. In 1906 stelde de Stad een nieuw bouwterrein van 330 m² ter beschikking aan de Sportstraat, nabij de Wellingtonrenbaan. Nog in hetzelfde jaar zag een eerste project van de Lange het licht, begroot op 121.304,40 frank, waarbij de synagoge blijkbaar achter een woning werd gepland. Ondanks goedkeuring door de bevoegde autoriteiten in 1907, werd de openbare aanbesteding voor de bouw het jaar daarop bij gebrek aan fondsen opgeschort. Reden ondermeer was de weigering tot het verlenen van subsidies door de Bestendige Deputatie van West-Vlaanderen, die

Luik. Zuilkapiteel en
kandelaber
(foto's auteur).

schip, dragen een spits tongewelf. Dito schoorbogen ritmeren de balkenzoldering en het gewelf van zijbeuken en galerijen. Een koorgalerij ontdubbelt de westtribune. Het door Rémont ontworpen meubilair werd pas in 1902 geplaatst. De vergulde aron, een portiek met fronton en acroteria, verraadt een Byzantijnse inspiratie. De eenvoudige eiken bima sluit hierbij aan.

Met de toevloed van immigranten tijdens de laatste decennia van de 19de eeuw, veranderde ook het beeld van het Joodse leven. Met name te Antwerpen zag de Israëlitische gemeenschap, sinds generaties

אנוכי לא הידע
לא ידעתי לא תשא
לא ידעתי לא תשא
לא ידעתי לא תשא
לא ידעתי לא תשא
לא ידעתי לא תשא

אמר לדבר
בשעת התפלה
ובקריאת התורה

אמר לדבר
בשעת התפלה
ובקריאת התורה

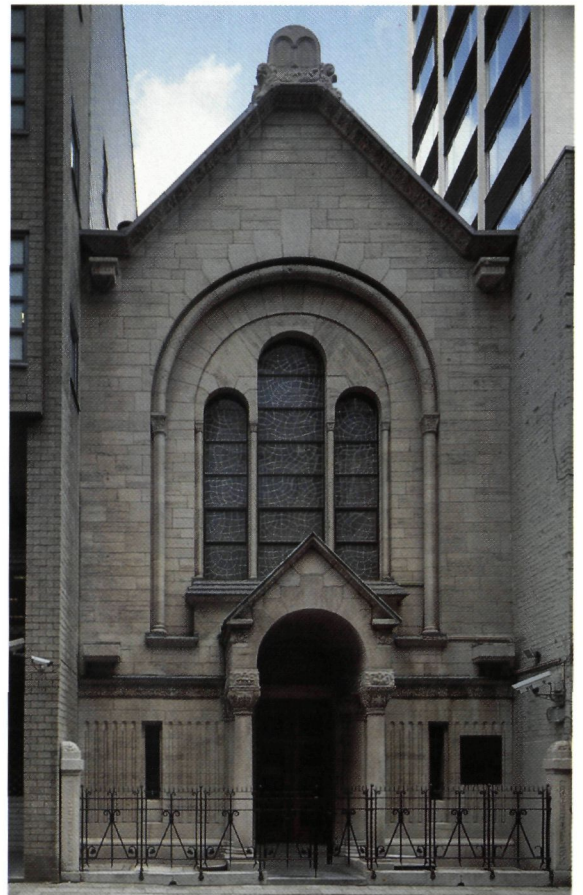
לענין של ידועה בת מספר
משהו כב מספר של
א.א.א.

Oostende. Een verkleinde kopie van de orthodoxe synagoge van Frankfurt. De tien zuilen van het portaal symboliseren de tien geboden (foto O. Pauwels).

hierbij wees op gelijkaardige reacties van de provincie Henegouwen bij de bouw van katholieke kerken. Bovendien achtte de Israëlitische Gemeente het terrein bij de renbaan te ver verwijderd van de woonplaatsen van de Oostendse Joden. Daarop ging zij in 1909 zelf over tot de aankoop van een terrein aan het Filip van Maestrichtplein, achter de Sint-Jozefskerk. Een vereenvoudigd project van de Lange, met een bestek van 87.324,81 frank, werd nog in hetzelfde jaar voorgelegd, en bij Koninklijk Besluit van 10 februari 1910 goedgekeurd. Aannemer Ed. Brys startte onmiddellijk met de werken, zodat de synagoge op 29 augustus 1911 kon worden ingewijd.

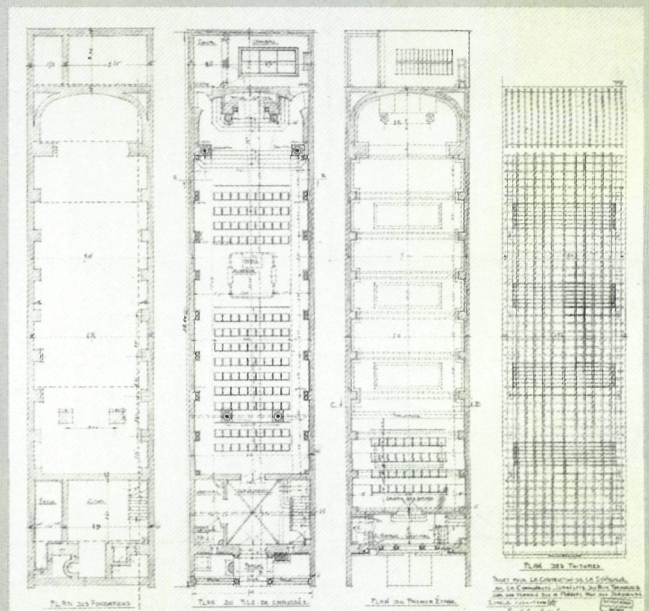
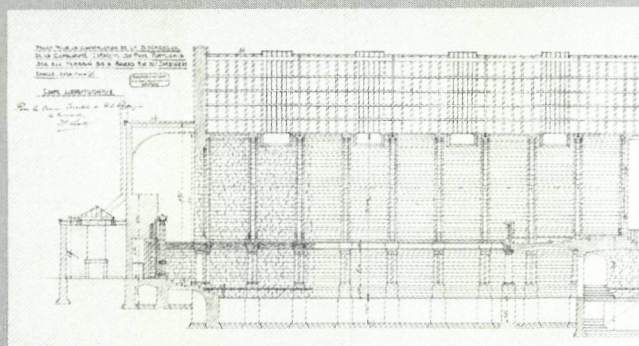
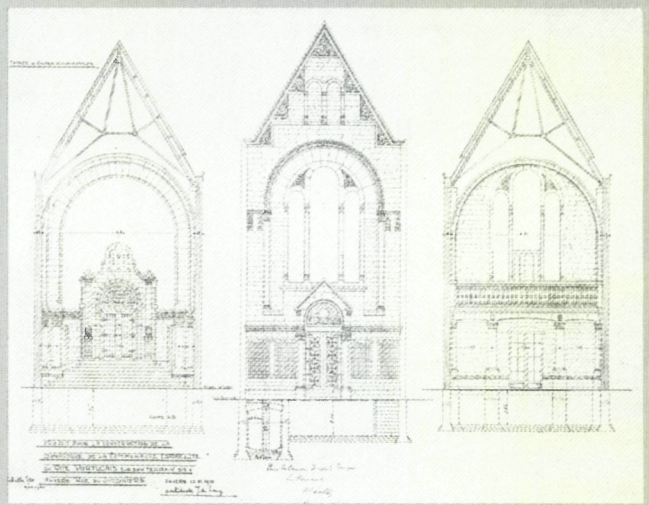
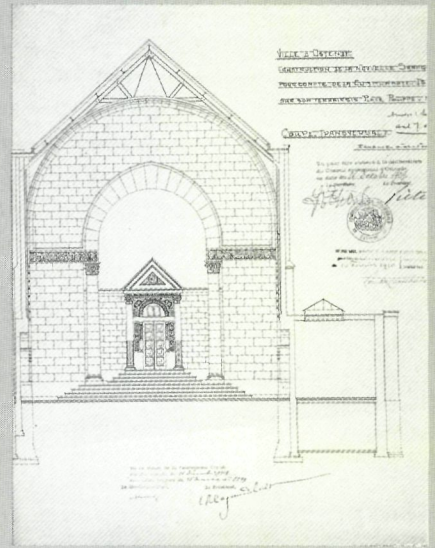
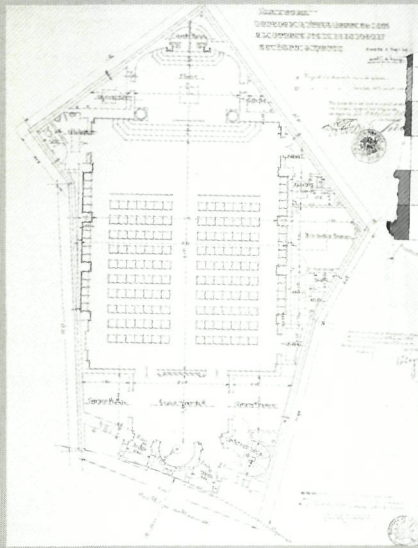
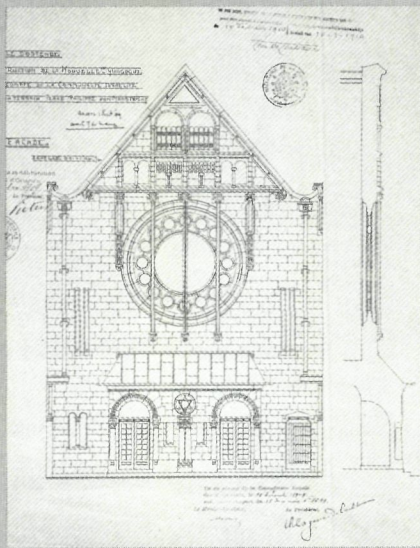
Minder problematisch verliep de bouw van de synagoge van de Portugese ritus te Antwerpen (49). De sephardische gemeenschap, samengesteld uit Portugese en Turkse Joden, beschikte sinds 1898 over een synagoge te Antwerpen. Wijzend op de fundamentele verschillen met de asjkenazische ritus, deed zij in 1904 - toen met 200 leden te Antwerpen en 200 verspreid over het land - een aanvraag tot officiële erkenning, die na een aanvankelijke weigering pas bij Koninklijk Besluit van 7 februari 1910 werd gehonoreerd. Later dat jaar voltooidde de Lange de plannen van de nieuwe synagoge aan de Hoveniersstraat, gelegen in het hart van de diamantwijk bij de "Middenstatie". De handelaars Galimidi, Montias, Misrahi, Salti en Benhaim schonken hiervoor in 1911 het terrein aan de gemeenschap. De bouw werd bij Koninklijk Besluit van 30 april 1912 goedgekeurd, en bij de openbare aanbesteding op 20 mei voor een bedrag van 44.185 frank toegewezen aan aannemer Eugene de Reydt. De inhuldiging volgde op 8 mei 1913.

Beide synagogen volgen eenzelfde typologisch model, weliswaar met aan het terrein aangepaste proporties en verschillen in de detailuitvoering. Plattegrond en opstand vertonen langgerekte, éénbeukige ruimten met absis, en ingekast voorportaal onder de damesgalerij. Oorspronkelijk boden zij plaats aan 220, respectievelijk 150 gelovigen. De Lange ontwikkelde hiervoor een eigentijdse, serene vormentaal, die in uitgezuiverde vorm teruggreep naar het romaanse stijldoorn. De nog jonge architect liet zich hierbij onbevangen inspireren door de toenmalige Duitse synagoge-architectuur, wat met name in de Oostendse voorgevel flagrant tot uiting komt. Deze vormt een exacte kopie in gereduceerde vorm van het middenfront van de orthodoxe synagoge te Frankfurt, door de architecten Peter Jürgens en Jürgen Bachmann uit 1904-07, die uitvoerig werd gepubliceerd in *Der Baumeister* (50). Meest opval-

Portugese synagoge, Antwerpen. Een serene terugkeer naar de romaanse bouwkunst (foto O. Pauwels).

Portugese synagoge, Antwerpen. Aron en bima volgens de sephardische traditie, versierd met zilveren siertorens of rimoniems van de Tora-rollen (foto O. Pauwels).

Gevelopstanden, plattegronden en doorsneden door Joseph de Lange, 1909 en 1910.
 1-3 Oostende (B.M.L.-Brussel, Plannearchief K.C.M.L.: West-Vlaanderen, Oostende, Synagoge).
 4 Oostende. Portaal (foto auteur).
 5-7 Portugese synagoge, Antwerpen (Antwerpen, Stadsarchieff).
 Oostende. Portaal (foto auteur).

lend zijn de portiek op tien zuilen die de tweeledige inkom overluifelt, en de geleding van de geveltop die doorloopt over het omcirkelde radvenster.

Ook het ronde wasbekken in de hal, dat hier voor het eerst een architecturale uitwerking kreeg, ging op Frankfurt terug.

De sobere Antwerpse voorgevel wordt bepaald door een enkelvoudige portiek, en een brede muuralboog met ingeschreven drielicht (51).

Beide gevels vertonen een vlak behandeld, natuurstenen parement, verlevendigd door plastische accenten en een grafische belijning. De ornamentiek blijft beperkt tot nauwelijks aan het muurvlak ontspringende, beeldhouwde friezen, kapitelen en casementen met gestileerd blad- en rankwerk naar Byzantijns en vroeg-romaans model.

De inplanting in een huizenblok verklaart in beide gevallen het in zichzelf besloten karakter van deze architectuur. De zenithaal verlichte, witbepleisterde gebedsruimten worden in één doorlopende beweging overspannen door tongewelven, waarvan de gordels, manshoog opgevangen door gekoppelde zuiltjes, de blinde muurvlakken scanderen. De aron maakt als versteend portiek integraal deel uit van het overigens spaarzame architecturaal decor. Naar sephardische traditie kreeg de bima in de Portugese synagoge een centrale opstelling in het schip.

Oorspronkelijk gepland in de ruimere absis, geldt dit vandaag ook voor Oostende.

Deze twee synagogen vormen ongetwijfeld de eerste belangrijke werken van de Lange, pas 23 jaar toen hij het Oostendse project aanvatte. Bijna gelijktijdig met de Portugese synagoge ontwierp hij te Antwerpen de riante meesterwoning van het echtpaar Arnold Bamdas-Tolkowsky (52), wier families diamanthandelaars in de late 19de eeuw de Russische pogroms waren ontvlucht.

In 1923 was de Lange laureaat in een architectuurwedstrijd, ingericht onder Joodse architecten, voor de bouw van een nieuwe synagoge op de hoek Van Den Nestlei-Oostenstraat, die de synagoge aan de Bouwmeestersstraat moest ontlasten. Zijn ontwerp, een massieve centraalbouw met voorhof, gedrongen hoektorens en koepelgewelf, was eens te meer gemodelleerd op de reeds vermelde synagoge van Frankfurt en op deze van Essen, door Edmund Körner uit 1908-14. Om financiële redenen bleef de bouw echter beperkt tot de funderingen en een voorlopige constructie die in 1929 werd ingewijd (53). In dezelfde periode ontwierp hij nog de orthodoxe synagoge, Kliniekstraat te Brussel-Anderlecht, die in 1929-33 tot stand kwam.

SYNAGOGE MACHSIKE HADASS ANTWERPEN

De talrijke Joodse immigranten van Oosteuropese oorsprong, waren sinds 1884 verenigd in de Gemeente *Adas Jesjoeroen*. Zij vormde de voorloper van de Gemeente *Machsiké Hadass* (Handhavers van het Geloof) die in 1892 werd gesticht, en bij Koninklijk Besluit van 14 december 1910 erkend (54).

Begin 1912 ging de Gemeente over tot de aankoop van terreinen in de Oostenstraat - parallel met de spoorberm van de "Middenstatie" -, voor de bouw van een synagoge van de Russisch-Poolse ritus.

De uitvoering werd in handen gegeven van de bouwmaatschappij *Vooruitzicht*, die niet alleen haar hoofdarchitect Jules Hofman (55) maar ook de nodige kredieten aanreikte, mits een hypotheek op het grondstuk. Aangezien deze handelswijze strijdig bleek met de wet, werd het project begin 1913 verdaagd, doch later dat jaar heropgenomen.

De werken, begroot op 171.126 frank voor de bouw en 17.860 frank voor de inrichting, namen onmiddellijk een aanvang, doch werden doorkruist door de Eerste Wereldoorlog. Na een voorlopige ingebruikname door Joodse militairen van het Duitse bezettingsleger, werd de synagoge pas na de wapenstilstand, begin 1919, officieel ingewijd. In de daaropvolgende jaren volgden nog belangrijke verfraaiingswerken in het interieur.

De architect stond voor de moeilijke taak, op een ingesloten rechthoekig perceel van goed 900 m², een gebedsruimte voor niet minder dan 1000 personen in te passen, met "beth midrasj", drie wooneenheden en aanhorigheden. Alle nevenruimten werden hierbij gegroepeerd aan de straat, met de cultus- en de woonfunctie gearticuleerd in het gevelfront. De bijna vierkante gebedsruimte, die over de volle perceelsbreedte aansluit, kreeg uitzonderlijk een basilicale structuur, opgedeeld door acht paar pijlers, met absis. Nochtans werd de idee van een centraalbouw hier, mede door de specifieke verhoudingen van de ruimte, nog het dichtst benaderd.

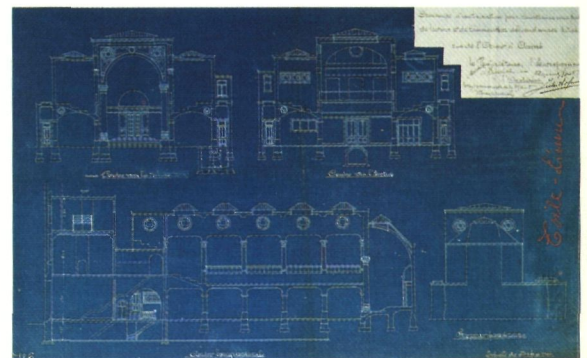
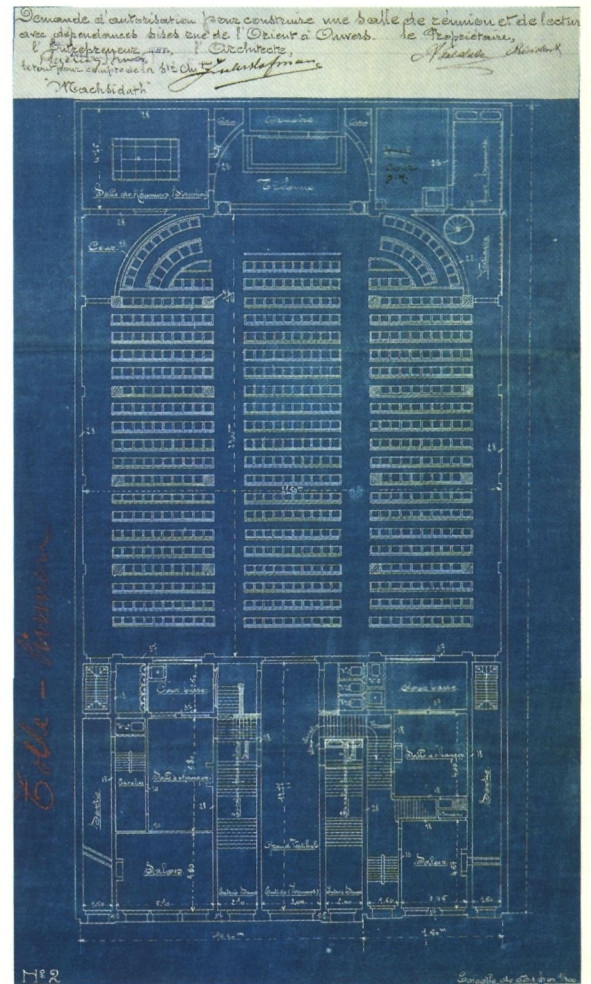
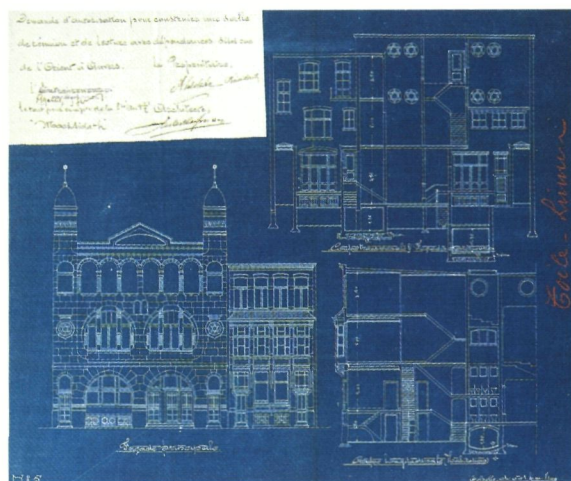
Voor Hofman betekende de orthodoxe synagoge zijn grootste - tegelijk één van zijn laatste - en enige religieuze opdracht. De exuberante vormgeving die zijn meest bekende woningen van rond de eeuwwisseling kleurde, met name "De Zonnebloem" aan de Cogels-Osylei, werd daarbij verlaten voor een ingetogen, haast klassieke Art Nouveau-stijl. De Art Nouveau, toch de taal van het nieuwe, diende hier paradoxaal genoeg juist de terugkeer naar of het vasthouden aan de aloude Joodse waarden en tradities. Het lijkt of de streng orthodoxe gemeenschap zich ook zichtbaar wilde onderscheiden van het Consistorie en de

זמן בך וזמן אחרת לו
נעזרת אסתר עם בת ה' נתנו לו
נדבתי בניתי
סוף ישראל צביו ונחמם כסולם עזר
תשס"ו

Synagoge
Machsiké Hadass,
Antwerpen.
Gevelopstanden,
doorsneden en
plattegrond door
Jules Hofman,
1913. De centrale
bima werd in het
ontwerp vergeten
(Antwerpen, Stads-
archief).

ermee geassocieerde neoromaanse of oriëntaalse stijlvormen. Onwillekeurig dringt zich een vergelijking op met Hector Guimard's Russisch-Poolse synagoge te Parijs, uit 1911-14, een gebouw met een haast identiek programma, en naar vorm en inhoud verwante oplossingen.

Uit het natuurstenen gevelfront, dat zich nauwelijks van zijn omgeving onderscheidt, blijkt wellicht ook een intentie de besloten geborgenheid van de traditionele sjoel te doen herleven (56). Slechts de obligate hoektorens, bescheiden erfenis van pompeuzer

dubbeltorenfaçades uit de 19de eeuw, herinneren aan de sacrale functie. De gestapelde registers, in driekwartcirkels ingeschreven drielichten en de bekronende loggia daarentegen, komen rechtstreeks voort uit de Art Nouveau-woningtypologie. Pas tijdens de bouw werden de oosters aandoende koepeltjes toegevoegd.

Ook in de gebedsruimte getuigen de centrale bima en de oorspronkelijk blind afgeschermd damesgalerij van een traditionele opvatting van de cultus. Anders dan de gevel vertoont het interieur een rijkere

aanblik dan gebruikelijk, feestelijk verlicht door kroonluchters en kandelabers. De vreugdevolle geloofsbeleving, gepaard met zang en dans, die de orthodox-chassidische ritus kenmerkt, vindt hier een gepast decorum. De ruimte wordt gestructureerd door de wit en geel marmeren of gemarmerde pijlers en zuilen met vergulde palmetkapitelen. Polychrome en siena-schilderingen bedekken de wanden van het middenschip en het absisgewelf. Naar stijl en iconografie roepen zij de sfeer op van de vaak rijk gedecoreerde synagogen uit het 17de- en 18de-eeuwse Rusland en Polen. Het bovenste register vertoont op een kleurrijke fond van wijnranken typische Joodse symbolen als de menora, de olielamp- en kruik, de bazuin en de harp. Luipaard, arend, hert en leeuw visualiseren de spreuk uit de misjna: "*Wees dapper als een luipaard, licht als een arend, lenig als een hert en sterk als een leeuw, om de wil van Uw hemelse Vader te vervullen*".

Het onderste register omvat symbolische voorstellingen van de twaalf maanden van het jaar en de Twaalf Stammen van Israël, de Tafelen der Wet sieren het absisgewelf. Drie reeksen bovenlichten in kleurrijk glas-in-lood versterken het gedematerialiseerd effect van deze architectuur. Zij werden vermoedelijk in de jaren 1920-30 aangebracht en symboliseren in geometrisch gestileerde Art Deco, het wasbekken met bazuinen, Davidsster, Tora, Tafelen der Wet en Menora. In tegenstelling tot de vrij sobere, witgouden aron, werd in deze orthodoxe gebedsruimte alle aandacht geconcentreerd op de monumentale bima in wit marmer met balusters van onyx (57).

Nawoord

Tijdens de dramatische oorlogsjaren werden de Belgische synagogen op bevel van de Duitse bezetter gesloten, en vrijwel systematisch ontheilgd, vernield en geplunderd. Schaarse foto's, archiefstukken en inventarislijsten geven hiervan het trieste relaas. Het herstel bleek moeizaam en pijnlijk. Angst voor terreurdaden legde in meer recente tijden een blijvende hypothec op toegankelijkheid van deze gebouwen. Tot nog toe werd enkel de synagoge *Shomré Hadass* te Antwerpen als monument beschermd (K.B. 17/09/1976); een beschermingsprocedure voor de Hoofd Synagoge te Brussel wordt momenteel voorbereid.

Deze studie wil een eerste aanzet zijn tot een betere kennis en begrip van dit voor België unieke patrimonium. De waarde van deze zeven synagogen berust niet enkel op architecturale gronden. Zij zijn weliswaar exemplarisch voor de zoektocht naar nieuwe typologieën, eigentijdse uitdrukkingsvormen en

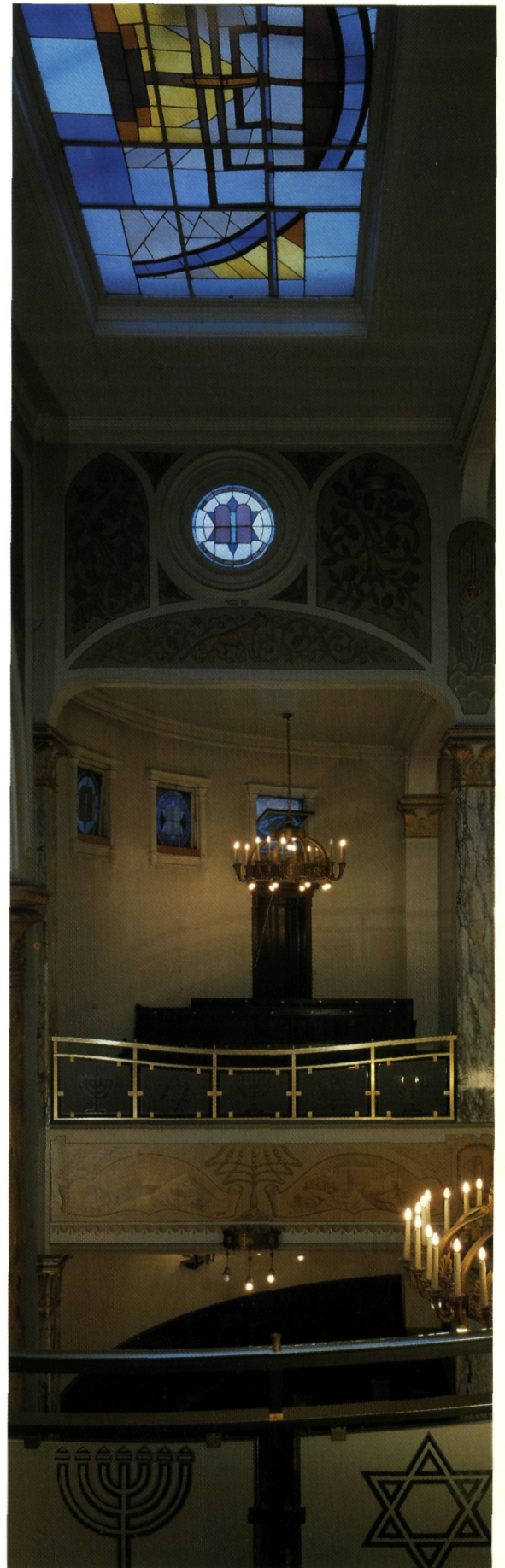
stijlen, die mee aan de basis lag van het architectuurdenken in de snel veranderende 19de eeuw, en voor de bravoure waarmee de architecten zich van deze taak kweten. In cultuurhistorische zin getuigen zij van het streven naar tolerantie, gelijkheid en erkenning van een minderheid binnen de maatschappij, een streven dat toen zijn bekroning vond in een monumentale, in het stadsbeeld geïntegreerde architectuur, een streven dat ook vandaag nog niet aan actualiteit heeft ingeboet.

VOETNOTEN

- (1) Een woord van dank gaat in de eerste plaats naar Daniel Dratwa, conservator van het Joods Museum van België, die mij het idee voor deze studie gaf en mij met raad en daad bijstond in een boeiende speurtocht; daarnaast naar de Joodse gemeenschappen die welwillend toegang verleenden tot hun synagogen, en in het bijzonder Dhr. J.-Cl. Jacob, R. Cahen, Freilich, M. Ashkenazy, J. Kalter, Mugarbi en Sieradzki; tenslotte naar alle instellingen en personen die archieven en documentatie ter hand stelden: Archives de l'Etat Arlon, Stadsarchief Brussel, Stadsarchief Antwerpen, Provinciaal Archief Antwerpen, Archief Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen, Archief Commission Royale des Monuments et Sites, Ministerie van Justitie-Bestuur Erediensten, Schenkingen en Legaten, Stichtingen, Koninklijke Academie Antwerpen; Mevr. C. Godefroid, L. Henderickx, P. Maclot, L. Mariën, Dhr. Persoons.
- (2) Belgisch Staatsblad, 9 maart 1870.
- (3) Zie ook: de Breffny B., *De synagoge in ballingschap en diaspora*, Amerongen, 1979.
Hammer-Schenk H., *Synagogen in Deutschland. Geschichte einer Baugattung im 19. und 20. Jahrhundert*, Hamburg, 1981.
Jarrassé D., *L'Age d'Or des Synagogues*, Parijs, 1991.
Koppelkamm S., *Der imaginäre Orient, Exotische Bauten des achtzehnten und neunzehnten Jahrhunderts in Europa*, Berlijn, 1987.
Krinsky C., *Synagogues of Europe, Architecture, History, Meaning*, Cambridge-Londen, 1985.
Schwartz H.-P., *Die Architektur der Synagoge*, Frankfurt, 1988. van Agt J.F., van Voolen E., *Synagogen in Nederland*, Hilversum, 1988.
Wischnitzer R., *The architecture of the European Synagogue*, Philadelphia, 1964.
- (4) Archives de l'Etat Arlon, Série E2 Particuliers 29, Papiers de L. et P. Vande Wyngaert, architectes à Arlon - Plans et métrés 1858-1907.
- (5) Archief Israëlitische Gemeente van Brussel, Avis aux architectes - Concours pour l'érection d'une Synagogue.
- (6) Volgende bronnen werden geraadpleegd:
Aarlen, Archives de l'Etat (A.E.A.), Série E2 Particuliers 29, Papiers de L. et P. Vande Wyngaert, architectes à Arlon - Plans et métrés 1858-1907.
Antwerpen, Stadsarchief (S.A.A.), Modern Archief 1340°.
Brussel, Archief Commission Royale des Monuments et Sites (C.R.M.S.), dossier 5315.
Brussel, Ministerie van Justitie, Bestuur der Erediensten, Schenkingen en Legaten, Stichtingen, Archief Erediensten (A.E.), dossiers 10581 en 12865.
- (7) A.E., 10581.
- (8) Bok W., *Aperçu de l'évolution de la population juive au dix-neuvième siècle (La Grande Synagogue de Bruxelles 1878-1978*, Brussel, 1978, p. 110).
- (9) A.E., 12865.

Synagoge
Machsiké Hadass,
Antwerpen. Joodse
symboliek in glas
en lood.

- (10) Albert Jamot. Provinciaal architect, auteur van het voormalige Atheneum heden Stadhuis (1842-43), het Palais Provincial (1845), het voormalig Pensionaat (1862) en mogelijk het Gerechtshof (1864-66) te Aarlen, en een reeks kerken in de provincie Luxemburg, o.m. Barnich (1862), gevelfront Athus (1863), Sainte-Marie (1867), Battincourt (1870) en Florenville (1871). C.R.M.S., Plannen, Luxemburg. Gegevens verstrekt door L. Henderickx.
- (11) S.A.A., Modern Archief 13402.
- (12) idem.
- (13) Provinciaal Archief Antwerpen, Antwerpen, Kerken, Synagoge Bouwmeestersstraat.
- (14) Volgende bronnen werden geraadpleegd:
Brussel Stadsarchief, (S.A.B.), Eredienst 149, 150, 152-154, 593; *Openbare Werken*, 20056, 31707, 32560, 32966.
Brussel, Archief Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen (K.C.M.L.), Plannen, Brussel, Synagoge.
La Grande Synagogue de Bruxelles 1878-1978, Brussel, 1978.
Inauguration de la Synagogue de Bruxelles, Le vendredi 20 septembre 1878 (22 Eloul 5638), Brussel, 1878. *L'Emulation*, 1877, kol. 33-35.
- (15) Bok W., op. cit., p. 105-118.
- (16) De bouwgeschiedenis wordt uitvoerig beschreven in Gergely Th., *Naissance d'une Synagogue (La Grande Synagogue de Bruxelles)*, op. cit., p. 77-94).
- (17) Archief Israëlitische Gemeente van Brussel, Avis aux architectes - Concours pour l'érection d'une Synagogue.
- (18) *Revue de l'Architecture et des Travaux Publics*, XXVII, 1869, kol. 253. Tot op heden kon geen van de inzendingen worden teruggevonden. De wedstrijdontwerpen van D. De Keyser en L.-J.-L. Delhayé werden tentoongesteld door de Société Centrale d'Architecture de Belgique (*Exposition Nationale d'Architecture* 1883, Catalogue, Brussel, 1883).
- (19) Het eerste straatgedeelte tot de Kleine Zavel werd in 1825 ontworpen door stadsarchitect Nicolas Rogé en aangelegd in 1827, ter plaatse van de "Passage des Colonnes" in de as van het Koningsplein. Het tweede straatgedeelte maakte deel uit van het project voor inplanting van het Justitiepaleis, uitgewerkt door Joseph Poelaert vanaf 1861, getrokken in 1872.
- (20) *Bulletin Communal*, 1873, I, p. 105-106.
- (21) Nog aanwezig op het ontwerp van 1872 (tot voor kort bewaard in het Stadsarchief Brussel), aanvankelijk voorzien in steen doch uit besparingsoverwegingen gereduceerd tot een ijzer-/houtconstructie; in het definitief ontwerp van 1874 verdwenen.
- (22) Désiré De Keyser (1813-1897). Auteur van een aantal burger- en handelshuizen uit de jaren 1860-70, van de verdwenen maçonnieke tempel "Les Vrais Amis de l'Union et du Progrès" (1862) aan de Kiekenmarkt, de lijkwagen van Leopold I (1865), de bank "Union du Crédit" (1872) Warmoesberg 57, het verdwenen "Café Sesino" (1873) aan de Anspachlaan, de Gemeentescholen Nr. 4 en 17 (1878-83) Zespenningenstraat 53-55 en 60 en het Koninklijk Atheneum (1880-87) Eikstraat 11 en 17.
- (23) *Jrg. XXIII*, 1865, pl. 43-48, col. 219-220. Ook het wedstrijdprogramma van de Brusselse synagoge werd hierin gepubliceerd, *jrg. XXVI*, 1868, kol. 221.
- (24) Geciteerd in Francotte J.P., *Les relations de la communauté israélite de Belgique avec le pouvoir central (1830-1940)*, Centre National des Hautes Etudes Juives, Brussel, 1972, p. 60.
- (25) Krinsky C., op. cit., p. 256.
- (26) Tegen de westwand werd in 1908 een vooruitspringende tribune met wenteltrappen toegevoegd door Auguste de Burbure. De galerij erboven werd in 1926-27 door Raphaël Delville vergroot; diens project van 1925 voor een ingrijpende verbouwing en uitbreiding van de zijbeuken werd niet uitgevoerd. K.C.M.L., Plannen, Brussel, Synagoge; S.A.B., *Openbare Werken*, 32966 en 31707.
- (27) K.C.M.L., Plannen, Brussel, Synagoge.
- (28) Aanpassing uitgevoerd naar ontwerp van architect Ernest Van Humbeek van 1897. De bima werd naar de koortribune verplaatst en de preekstoel verwijderd. Uit deze periode dateert eveneens de huidige vrijstaande preekstoel in de middenbeuk. Archief Centraal Israëlitisch Consistorie van België.
- (29) Beschreven en becommentarieerd door Kahlenberg M., *Textes et ornements symboliques de notre Synagogue (La Grande Synagogue de Bruxelles)*, op. cit., p. 95-100).

- (30) Volgende bronnen werden geraadpleegd:
Antwerpen, Stadsarchief (S.A.A.), Modern Archief 1340°.
Antwerpen, Provinciaal Archief (P.A.A.), Kerken, Antwerpen, Israëlitische Hoofd Synagoog, dossier 1-2.
Brussel, Ministerie van Justitie, Bestuur der Erediensten, Schenkingen en Legaten, Stichtingen, Archief Erediensten (A.E.), dossier 13062.
Antwerpen, Koninklijke Academie (K.A.A.), Archief Ernest Stordiau, Plannen Synagoge.
Brussel, Archief Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen (K.C.M.L.), Plannen Antwerpen, Antwerpen, Synagoge.
Marinower A., Eeuwfeest van de Israëlitische Gemeente Antwerpen 1876-1976, s.l., 1976.
Schmidt E., L'Histoire des Juifs à Anvers, Antwerpen, s.d.
- (31) Bok W., op. cit., p. 105-118.
- (32) Marinower A., op. cit., p.; Schmidt E., op. cit., p. 244.
- (33) Handelsblad, 26 augustus 1889.
- (34) Maakte deel uit van de gewezen krijgsgonden rond de Spaanse wallen, die in 1864 voor verkaveling werden vrijgegeven. Ca. 1870 waren, aansluitend op de nieuwe boulevard, reeds een 100-tal straten en pleinen aangelegd.
- (35) Voormalige citadel van 1567-68, met een oppervlakte van 5 ha. Sloop en verkaveling aangevat in 1874; het nieuwe Zuidkwartier met 64 straten en pleinen volgens geometrisch patroon werd in 1882 voltooid. In 1890 werd de Stad eigenaar van de nog onverkochte gronden.
- (36) Ernest Stordiau (1855-1937). Auteur van een groot aantal burgerhuizen te Antwerpen, vanaf 1886 o.m. in opdracht van de Naamloze Bouwmaatschappij van het Oosten van Antwerpen. Drie belangrijke perioden zijn te onderscheiden: een eclectische periode met invloed van de Italiaanse renaissance o.m. Grote Hondstraat 29-47 (1886-88), Huis Belpaire (1887) St.-Jansvliet 16, en "Apollon" (1894) Cogels-Osylei 19-23; een Art Nouveau periode o.m. Generaal Van Merlenstraat 39-47 (1898); een "Beaux-Arts"-periode o.m. Van Putlei 14-16 (1904). Zijn belangrijkste religieus werk is de neogotische Kapel van het Allerheiligste Sacrament (1890-92) Hemelstraat 21-23.
- (37) Handelsblad, 26 augustus 1889.
- (38) P.A.A., Antwerpen, Kerken, Israëlitische Hoofd Synagoog, dossier 1-2.
- (39) Joseph Hertogs (1861-1930). Architect van de mercantiele Antwerpse burgerij, auteur van voorname heren- en handelshuizen in barok eclectische of historiserende stijlen, o.m. Hansahuis (1897-1901) Ernest Van Dyckkaai 9-10/Suiker-rui 1-11, Museum Mayer Van den Bergh (1901-04) Lange Gasthuisstraat 19, Hotel Smidt van Gelder (1905) Belgiëlei 91, en voormalig warenhuis Tietz (ca. 1901) Meir 82. Tot zijn religieuze werken behoort de neoromaanse Vlaamse Evangelische Kerk (1892-93) Bexstraat 13.
- (40) De bijdragen van Provincie en Staat bedroegen elk 40.000 fr.; de bijdrage van de Stad was reeds in 1885 opgetrokken tot 50.000 fr., doch dit bedrag werd grotendeels gerecupereerd bij de verkoop van het grondstuk. Vrijwillige giften bedroegen 30.000 fr. Meerkosten ten bedrage van 15.000 fr. en de lage verkoopprijs van de oude synagoge, slechts 22.000 i.pl.v. de geschatte 43.000 fr., noopten in 1894 tot een lening van 50.000 fr.
- (41) Coste P., Architecture arabe ou les Monuments du Caire, dessinés et mesurés pendant les années 1818-1826, Paris, 1837. Prisse d'Avennes E., L'art arabe d'après les monuments du Caire du VIIme jusqu'à la fin du XVIIIme siècle, Paris, 1869-1877.
- (42) Goury J., Jones O., Plans, Elevations, Sections and Details of the Alhambra, Dl. 1, Londen, 1842, Dl. 2 Details and Ornaments of the Alhambra, Londen, 1845.
- (43) Volgende bronnen werden geraadpleegd:
Brussel, Archief Commission Royale des Monuments et Sites (C.R.M.S.), dossier 2206.
Brussel, Ministerie van Justitie, Bestuur der Erediensten, Schenkingen en Legaten, Stichtingen, Archief Erediensten (A.E.), dossier 20035.
Luik, Musée Serge Kruglanski, catalogus.
Het bouwdoosje in de Archives Communales kon niet worden geraadpleegd.
- (44) Bok W., op. cit., p. 105-118.
- (45) Krinsky C., op. cit., p. 14.
- (46) Joseph Rémont. Zoon van architect Jules Rémont. Auteur van talrijke kerken in neoclassicistische en neogotische stijl, o.m. Sainte-Marguerite (1868-84) en Sainte-Walburge (1879) te Luik, Saint-Lambert (1873-75) te Montegnée, en Saint-Martin (1878) te Ferrières.
- (47) Joseph de Lange (1883-1948). Architect in dienst van de Joodse burgerij en het bedrijfsleven, en de Israëlitische gemeenschappen. Auteur van vier synagogen: Oostende (1906-11) Filip Van Maestrichtplein 3, Portugese synagoge Antwerpen (1910-13) Hoveniersstraat 31, Synagoge Romi Goldmuntz Antwerpen (1923-29) Van den Nestlei 2, Orthodoxe synagoge Brussel-Anderlecht (1929-33) Klinikstraat 67; mikva Antwerpen (1936) Van Diepenbeeckstraat 42.
- (48) Volgende bronnen werden geraadpleegd:
Brussel, Ministerie van Justitie, Bestuur der Erediensten, Schenkingen en Legaten, Stichtingen, Archief Erediensten (A.E.), dossier 14225.
Brussel, Archief Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen (K.C.M.L.), Plannen West-Vlaanderen, Oostende, Synagoge.
Dratwa D., Israëlitische Gemeente van Oostende (Catalogus "De bouwers van Synagogen: 1865-1914").
- (49) Volgende bronnen werden geraadpleegd:
Antwerpen, Stadsarchief (S.A.A.), Modern Archief 20504 en 26128.
Antwerpen, Provinciaal Archief (P.A.A.), Kerken, Antwerpen, Israëlitische synagoog van de Portugese ritus, dossier 1-2.
Brussel, Ministerie van Justitie, Bestuur der Erediensten, Schenkingen en Legaten, Stichtingen, Archief Erediensten (A.E.), dossier 22247.
de Lange J., Eene Nieuwe Synagoge (De Bouwgids, 5de jrg., 1913, 8, p. 139-142).
- (50) Der Baumeister, 6de jrg., 1907, 2, p. 13 e.v.
- (51) De glasramen, vernield bij een terroristische aanslag in 1981, werden vernieuwd door Edouard Leibovitz.
- (52) Huidige "Salons De Laet", Lamorinièrestraat 240 Antwerpen. Gebouwd in 1911-13, met een luxueus interieur door "peintre-decorateur" Henri Verbuecken. Maclot P., Historiserende en uitheemse neo-interieurs in Hotel Bamdas (Monumenten & Landschappen, 1991, extra nummer, p. 60-61).
- (53) Zwaar beschadigd in 1944-45, grotendeels wederopgebouwd door architect I. Isgour in 1954.
Antwerpen, Stadsarchief (S.A.A.), Modern Archief 26128 en 2034
Antwerpen, Provinciaal Archief (P.A.A.), Kerken, Antwerpen, Annexe Israëlitische synagoge, dossier 1-4.
Brussel, Ministerie van Justitie, Bestuur der Erediensten, Schenkingen en Legaten, Stichtingen, Archief Erediensten (A.E.), dossier 23074A.
L'Emulation, 1923, p. 101-105, pl. 25-26.
- (54) Volgende bronnen werden geraadpleegd:
Antwerpen, Stadsarchief (S.A.A.), Modern Archief 20545.
Antwerpen, Provinciaal Archief (P.A.A.), Kerken, Antwerpen, Orthodoxe Israëlitische gemeente Machsiké Hadass, dossier 1-2,6.
- (55) Jules Hofman (1859-1919). Auteur van een groot aantal burgeren herenhuizen te Antwerpen, vanaf 1892 o.m. in opdracht van de Naamloze Bouwmaatschappij van het Oosten van Antwerpen, vanaf 1909 als hoofdarchitect van de bouwmaatschappij Vooruitzicht. Eclectische periode met o.m. "De Twaalf Duivelkens" (1896) Transvaalstraat 59-61. Belangrijke Art Nouveau periode met o.m. Transvaalstraat 62 (1899), "De Zonnebloem" (1900) Cogels-Osylei 50, atelierwoning E. Joors (1900) Cogels-Osylei 52.
- (56) De huidige vorm resulteert uit een belangrijke verbouwing, na brand, door architect C. De Winter in 1963-65, waarbij de opstand werd uitgebreid tot de twee flankerende panden.
- (57) Na de oorlog vervangen door een getrouwe kopie, architect Rie Haan, 1959-60.

Jo Braeken is kunsthistoricus en inspecteur BML, gelast met de inventarisatie van het bouwkundig erfgoed van de Brusselse binnenstad.

DE PARKEN VAN LOVENJOEL (BIERBEEK)

JOS DEWINTER EN ROGER DENEFF

Zicht vanuit het noord-oosten op het gebouwencomplex van het park "Ave Regina" (foto O. Pauwels)

Lovenjoel heeft een dorpsvorm die vrij zeldzaam is: twee kastelen die samen met de dorpskerk en aan weerszijden ervan op eenzelfde as liggen. Aan elk van beide kastelen is een niet onaanzienlijk park en een verzorgingsinstelling verbonden.

Over het park ten westen van de kerk, het zogenaamde *Groot Park*, dat in 1915 aan de universiteit van Leuven werd geschonken en dat later onder de naam "*Salve Mater*" (naar het verplegingsinstituut dat er in 1926 zijn intrek nam) wordt aangeduid, zijn er momenteel voldoende gegevens voorhanden

die erop duiden dat, ondanks alle aftakelingsverschijnselen, de loftuigen in een excursieverslag uit het einde van vorige eeuw nog steeds van toepassing zijn. Een recent beschermingsvoorstel omvat zowel het park als de beemden ten westen ervan. Dit gebied zou in zijn geheel beschermd worden als "*dorpsgezicht*" en de restanten van de vroegere watermolen, een verkrot gebouw nabij het kasteel, als "*monument*".

De kwaliteiten van het domein ten oosten van de kerk, het zogenaamde *Klein Park*, dat sinds 1938 het

medisch-pedagogisch instituut "Ave Regina" herbergt, springen minder in het oog: het gedeelte van het domein dat als park werd aangelegd beslaat een kleinere oppervlakte en de verscheidenheid aan boomsoorten en variëteiten is beduidend minder. De twee parken hebben echter een gemeenschappelijke voorgeschiedenis en kunnen niet los van elkaar worden besproken.

Het ontbreken van primaire bronnen omtrent de aanleg en het beheer van beide domeinen vormde een ernstig obstakel bij de studie van de 19de-eeuwse fase, die beslissend was voor hun huidige vorm. In geen van de gekende archiefdepots van de familie de Spoelberch, die tijdens meer dan anderhalve eeuw eigenaar was van zowel het *Groot Park* als het *Klein Park*, werden documenten aangetroffen die hierop een licht kunnen werpen. Er werd bijgevolg vooral gebruik gemaakt van historische standaardkaarten (Ferraris, kadaster), de kadastrale leggers, enkele

secundaire bronnen zoals het parochiearchief en, verder, stamomtrekken en jaarringen (1)

DE VALLEI VAN DE MOLENBEEK

De as van zowel het *Groot Park* (Salve Mater) als van het *Klein Park* (Ave Regina) wordt gevormd door de Molenbeek, een oostelijke bijbeek van de Dijle, die bij de Volmolen te Leuven in de Dijle stroomt. De valleibodem bestaat uit natte, lemige gronden en een aantal venige, beboste bronzones (2). Kenmerkend voor deze bronzones zijn soortenrijke vegetaties met specifieke planten als bittere veldkers (*Cardamine amara*), verspreidbladig goudveil (*Chrysosplenium alternifolium*), boswederik (*Lysimachia nemorum*) en groot springzaad (*Impatiens noli-tangere*). De grootste plantenrijkdom werd vastgesteld in het valleideel tussen het park van Salve Mater en de dorpskern van Korbeek-

Het dorp Lovenjoel met het "Grote Park" en het "Kleine Park" in 1990 op orthofotoplan 32/3/3 (Eurosene, 1991), schaal 1/10.000

Hooien in het "Groot Park", prentbriefkaart vermoedelijk circa 1920 (collectie E. Smeyers, Kessel-lo)

De kasteel-domeinen van Lovenjoel op de "Carte de Cabinet des Pays-Bas autrichiens" van Graaf de Ferraris (1775)

Lo (231 soorten vaatplanten op nauwelijks 50 hectare) (3).

In de loop van de 19de eeuw worden enkele landgoederen in deze vallei heraangelegd. Eerder bescheiden qua oppervlakte en voornamelijk op opbrengst afgestemd, de onmiddellijke omgeving van een dorpskasteel (*Ave Regina*) of van een hoeve met watermolen (*Salve Mater*, *Vijverhof* te Korbeek-Lo), groeien ze uit tot min of meer uitgestrekte parken in de gangbare *Engelse* stijl. Grote gedeelten van de vroegere beemden worden daarbij ingelijfd of -juister gesteld- heringelijfd of *ge-landscaped*, want het vroegere bodemgebruik (hooi- en/of graasweide) blijft grotendeels ongewijzigd.

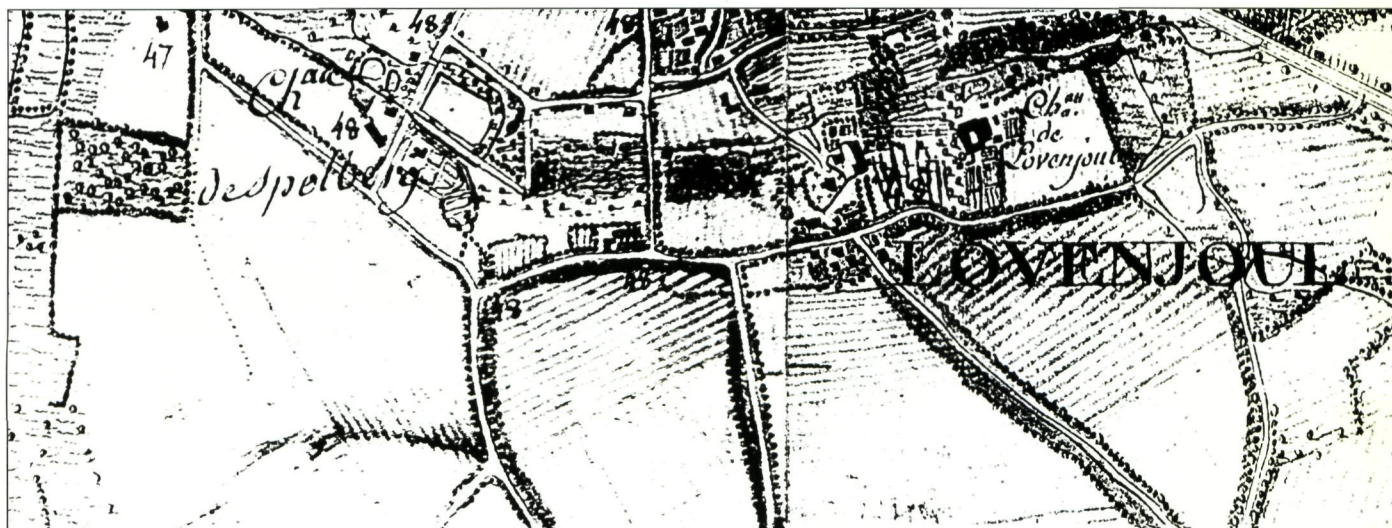
Ook ecologisch gezien verandert er weinig. Geen van deze parken vormt (ook nu nog niet) een echte breuk in het beekdalecosysteem. Zowel in het

Groot als in het *Klein Park* kan nog een groot gedeelte van de beekdalflora worden teruggevonden. Eén geobotanische anomalie, met name alpenbes (*Ribes alpinum*) (4), die over de ganse vallei voorkomt, werd vermoedelijk via de parkaanleg geïntroduceerd.

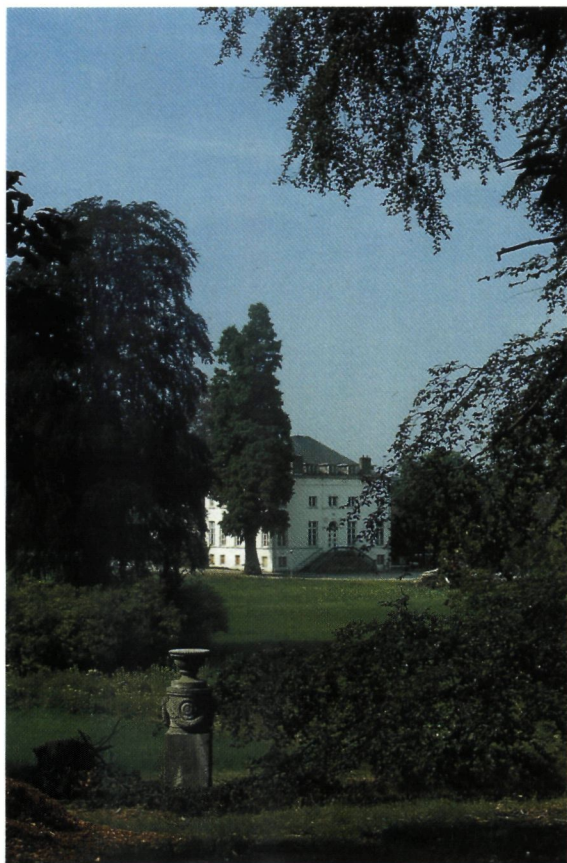
HET PARK VAN "SALVE MATER" OF HET "GROOT PARK"

Van "Château de Spelberg" tot "Salve Mater"
Op de Ferrariskaart (1775) staat het Groot Park vermeld onder de naam "*Château de Spelberg*", uiteraard een spelfout want de latere kaarten vermelden "*Spoelberg*" (1864) of "*Spoelberch*" (1908). Het site omvatte een kasteel, dat naar aanleiding van een samenkomst van de schepenbank voor het eerst vernoemd wordt in 1755 (5) en vervolgens in 1766, wanneer er een rechte dreef wordt aangelegd van de "*poort*" van het kasteel naar de kerk van Lovenjoel. Vermoedelijk werd het rond 1750 als buitenverblijf gebouwd door de negende heer van Lovenjoel, burggraaf Karel-Christiaan-Jan de Spoelberch. Naast het kasteel bevond zich toen een hoeve met een watermolen, een grote vijver stroomopwaarts van de molen en twee kleine vijvers stroomafwaarts ervan. Delen van deze aanhorigheden zijn nog bewaard gebleven in min of meer gewijzigde of heropgebouwde vorm. De oorspronkelijke 18de-eeuwse vorm van het kasteel bleef ondanks verbouwingen en de afbraak van sommige bijgebouwen grotendeels behouden.

Van een echte parkaanleg kon op het einde van de 18de eeuw nauwelijks gesproken worden. De meeste

Het kasteel met
oude moerascypres
(*Taxodium
distichum*) in het
"Groot Park"
(foto Ph. de Spoel-
berch)

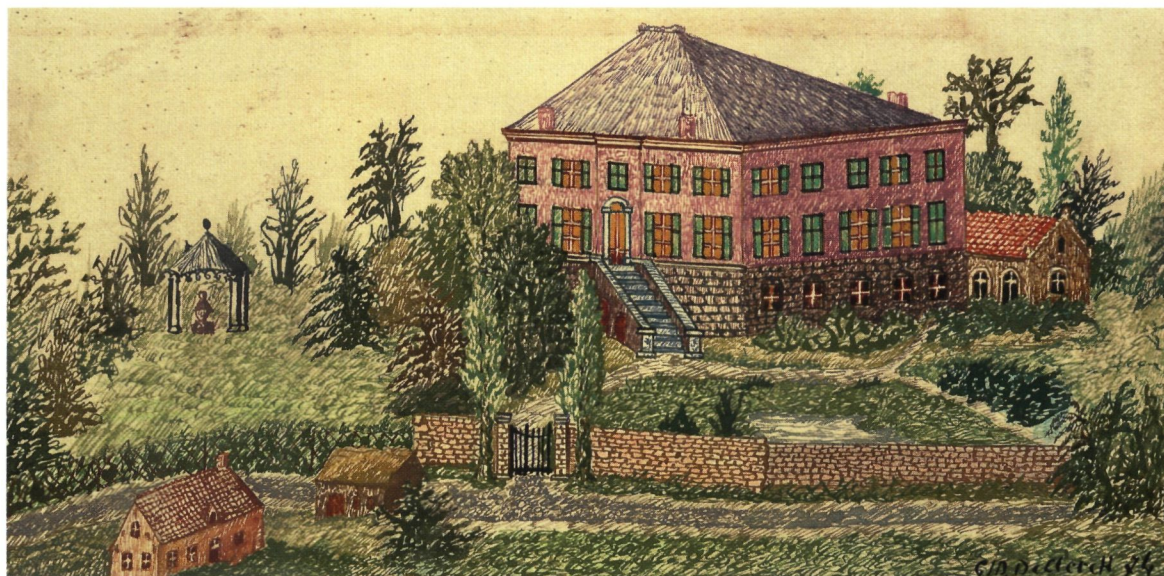
elementen waren in de eerste plaats functioneel bedoeld, niet esthetisch. De hoofdlijnen werden gevormd door de grote rechthoekige vijver, het grachtenpatroon bij het kasteel en de in 1766 aangelegde dreef tussen het kasteel en de kerk van Lovenjoel. Vanuit de huidige topografie bekeken is

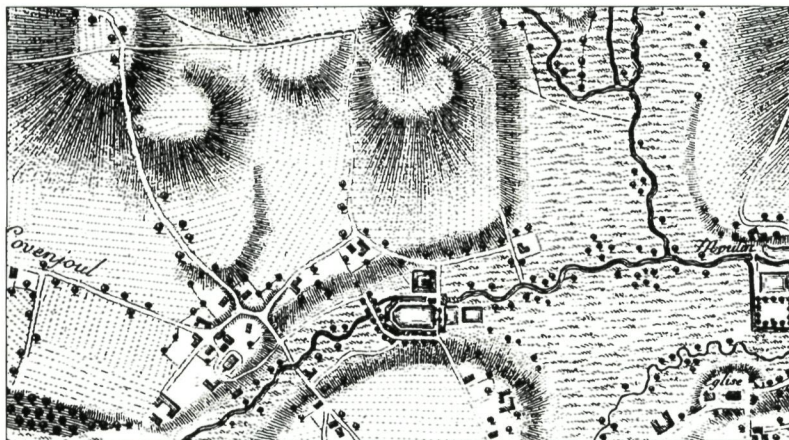
het niet duidelijk hoe de ongeveer 6 m brede en 120 m lange grachten ten noorden en ten zuiden van het kasteel van water werden voorzien. Deze grachten worden zowel op de Ferrariskaart als op de primitieve kadasterkaart van 1810 en de kadasterkaart van 1830 weergegeven (6). In 1810 was dit grachtensysteem nog gesloten via twee schuin op elkaar toelopende, 30 m lange grachten (de percelen 351 en 352 op de primitieve kadasterkaart). Daardoor had het kasteel min of meer het uitzicht van een waterslot. Het beeld dat wordt geschetst op de overigens niet zo betrouwbare "*Carte topographique des Franches Forêts de Merdael, Mollendael et Heverlez*" is dus niet helemaal uit de lucht gegrepen.

Precies midden deze schuin op elkaar toelopende grachten, die in 1830 al in "bos" waren omgezet, bevond zich waarschijnlijk een van de toegangspoorten van het kasteel en vertrok de kaarsrechte dreef in de richting van de dorpskerk. Die dreef stopte echter bij een terrein vlak voor de kerk, dat omschreven wordt als de boomgaard van de Spoelberch (huidige begraafplaats van de Zusters van Liefde en gedeeltelijk ook de tuin van een privéwoning).

Uit het kadasterarchief (6) blijkt dat pas rond 1850 de gronden in het noordelijk gedeelte van het huidige domein in het bezit komen van Maximiliaan-Antoon-Theodoor de Spoelberch. De oude "*Heerbaan*", een niet onbelangrijke regionale (Gallo-Romeinse) verbindingsweg die doorheen het park liep, wordt samen met een aantal "vreemde" enclaves opgeheven. Deze omvatten niet alleen ver-

Het kasteel van het
"Groot Park" en
aanhorigheden
rond 1880 op een
tekening van G.I.D.
Declerck (7)

Lovenjoel op de Carte topographique des Franches "Forêts de Merdael, Mollendael et Heverlez Appartenantes à son Altesse Monseigneur Le Duc d'Arenberg, Duc d'Arschot et de Croy" door landmeter Joris, 1769 - noorden onder (uitgave vrienden van Heverleebos en Meerdaalwoud, 1974)

► Het kasteel van het "Groot Park" op de primitieve kadastraalkaart van 1810

Het kasteel van het "Groot Park" op de kadastraalkaart van 1830. De parallelle grachten ten noorden en ten zuiden van het kasteel zullen in 1837 verdwijnen. De grote vijver zal dan ook een minder strakke, "landschappelijke" vorm krijgen

schillende privé-woningen of boerderijen die worden afgebroken of omgebouwd voor een nieuwe functie - bijvoorbeeld orangerie - maar ook een aantal percelen "gemeentelijke vrije weide". Wellicht naar aanleiding van de aanleg van de spoorlijn Leuven-Tienen in 1837 wordt de oude weg van Leuven naar Tienen zuidwaarts herlegd tot naast de spoorwegbedding en wordt het domein uitgebreid met de aldus verworven percelen. Het ganse domein, nu ongeveer 25 hectare groot, wordt met een haag omgeven.

Er mag worden aangenomen dat in die periode het domein zijn huidige structuur krijgt. Deze wordt in de eerste plaats gekenmerkt door een oost-west gerichte "vista", ongeveer 600 m lang, langs de dalbodem van de Molenbeek, hier en daar gestoffeerd met alleenstaande bomen of kleine boomgroepen en afgezoomd door vooruitspringende en terugwijkende boommassieven op de hellingen. De dorpskerk van Lovenjoel, sinds 1854 in een neogotisch kledje, vormt er het oostelijke eindpunt van. Het kasteel bevindt zich aan de westrand van het park, aan de kant van Korbeek-Lo. Daar wordt het perspectief verlengd door de beemden van de Molenbeek. Het gebouw aan de zuidrand van het park, dat momenteel met de naam "Fides" wordt aangeduid, komt reeds op de Ferrariskaart voor en wordt na twee verbouwingen vanaf 1849 in de kadastrale legger als "orangerie" omschreven. Door een latere verbouwing - vermoedelijk in 1905 - ging dit orangerie-aspect alleszins verloren. Aan de noordzijde van de beek worden de in 1851 verworven 6 hectare bouwland aangewend voor de aanleg van een bosplantsoen met een rechtlijnig door bruine beuken gevormd drevenpatroon. Het is in dit gedeelte dat in 1926 - na de overname van het domein in 1907 door de universiteit van Leuven - de psychiatrische inrichting "Salve Mater" zal worden opgetrokken.

De parallelle grachten ten noorden en ten zuiden van het kasteel waren reeds in 1837 verdwenen. De grote, oorspronkelijk vierkante vijver bij het kasteel kreeg in datzelfde jaar ook een minder strakke (nier)vorm en werd voorzien van een eilandje.

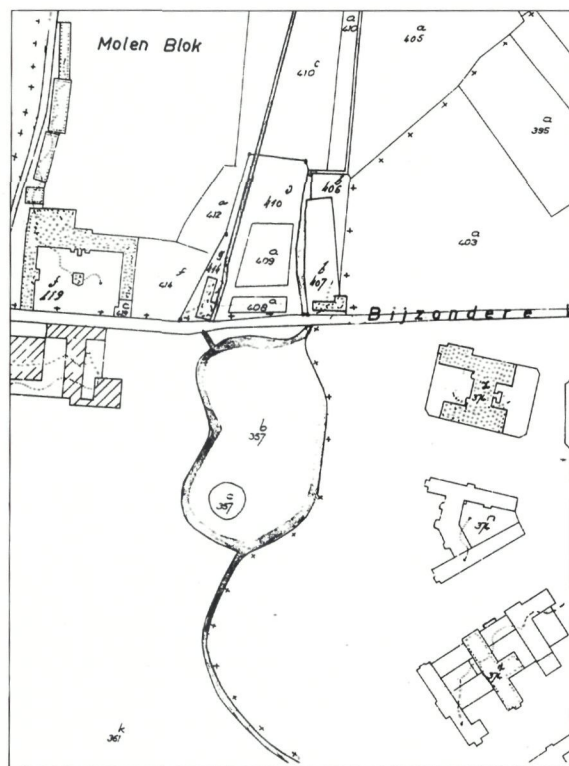
Op de stafkaart van 1908 is deze vijver (voorgoed) verdwenen; zijn "landschappelijke", 19de-eeuwse vorm en het eilandje worden echter op de huidige kadastraalkaart nog steeds afzonderlijk weergegeven (de percelen 357b en 357c). Beide zijn bovendien ook nog in het microreliëf herkenbaar. Op de plaats van het eilandje bevinden zich nog steeds relictten van de oorspronkelijke eilandbeplanting, namelijk een bruine beuk met 3,60 m stamomtrek.

"SONDER ERCH"

Vanuit historisch oogpunt is het merkwaardig dat feodale toestanden tot in de tweede helft van de 19de eeuw - meer dan een halve eeuw na de formele beëindiging van het Ancien Régime - de situatie in een dorp nog zó ingrijpend konden beïnvloeden. Zoals reeds gezegd werd toen een gedeelte van het openbaar domein met name de Heerbaan in privé-

De vijver en het eilandje op de kadasterkaart van 1976

France etc. "qui veut détourner un chemin public qui passe dans son parc (et) protège tout le monde dans le canton de Mélan" (Lucien Leuwen, 1834-1835).

Het silhouet van de Sint-Lambertuskerk speelt een belangrijke rol als pittoresk eindpunt van de "vista". In verband met de decorfunctie van de kerk is het waard te vermelden dat na de verbouwing van 1854 de kerk opnieuw ter sprake kwam in 1890.

In uitvoering van het testament van Maximiliaan-Antoon-Theodoor de Spoelberch (1802-1873) diende de toren, in feite het enige element van de vroegere gotische kerk dat bewaard bleef, verhoogd te worden. De plannen evolueerden echter naar het bouwen van een nieuwe toren ten zuiden van kerk.

Karel-Victor de Spoelberch (1836-1907) reageerde hierop afwijzend. Eén van zijn argumenten was dat de nieuwe toren niet meer zichtbaar zou zijn vanuit de dreef die precies naar de kerktoren leidde.

Het was immers de bedoeling van zijn vader Maximiliaan de bestaande toren hoger op te trekken, zodat hij over de bomen heen zichtbaar zou blijven vanuit het kasteel. Men geraakte het niet eens en de plannen werden nooit uitgevoerd (9).

Het kerkpleintje, dat wordt omgeven door de na de Eerste Wereldoorlog heropgebouwde pastorie en een relict (het verbouwde woongedeelte) van een 18de eeuwse hoeve, bevat nog meer elementen die - ondanks het asfalt - wijzen op een romantische setting, namelijk de twee neogotische grafmonumenten van de familie de Spoelberch (met het familie-wapen "Sonder Erch"). Dat met het smeedijzeren hekken eromheen is het eigenlijke familiegraf. Het smeedijzeren hekken dat de ingang van het park afsluit werd in de 19de eeuw vervaardigd door een zekere Van Schoonbeeck, smid te Lovenjoel, op bestelling van Maximiliaan de Spoelberch (10). In de nu lege ovale kaders bovenaan bevonden zich oorspronkelijk de wapenschilden van de familie, zoals kan worden afgeleid uit oude prentkaarten.

Van het meubilair binnen het park is niet veel meer overgebleven: twee arduinen vazen, twee van de drie bruggen over de Molenbeek, waarvan de middelste, een sierlijke boogbrug, in de rekeningen van de smid Van Schoonbeeck vermeld wordt als de "Chinesse brug", en, nabij het paviljoen "Sint-André", een ijskelder met bakstenen koepelgewelf en arduinen toegangsdeurtje. Hierop werd in 1926 een tuinpaviljoentje gebouwd: een zevenhoekig puntdak steunend op een open constructie van cementen boomstamimitaties. Uit de tekening van Declerck kan worden opgemaakt dat er in de glorie tijd van het

De centrale "vista" van het "Groot Park" vanaf het bordes van het kasteel.

Op de voorgrond links: de bruine beuk op de plaats van het vroegere eilandje.

Op de achtergrond: het hoofdgebouw van Salve Mater en de "Chinesse brug" (foto O. Pauwels)

eigendom omgezet en werd de in neogotische stijl verbouwde dorpskerk zowat als ornament in de parkaanleg betrokken. De geschiedenis van de parkarchitectuur geeft uiteraard frappantere voorbeelden van dergelijke praktijken: bij de aanleg van Vaux-le-Vicomte werden niet minder dan drie dorpen afgebroken en verschillende beroemde Engelse parken konden in de 17de en 18de eeuw slechts tot stand komen dank zij niets ontziende "enclosures" van gemene gronden (8), maar dat gebeurde meer dan honderd tot bijna tweehonderd jaar vroeger. Of misschien toch niet zo anachronistisch, want de macht van de oude landadel tijdens de julimonarchie wordt door Stendhal voor de Loirestreek gellustreerd aan de hand van ene *M. le Comte d'Allevard, pair de*

1	2
3	4

1. De ijskelder met tuinpaviljoen in het "Groot Park" op een prentbriefkaart uit de jaren 20 (collectie E. Smeyers, Kessel-Lo)

2. De beukendreef naar de Sint-Lambertuskerk op een prentbriefkaart van vóór 1920 (collectie E. Smeyers, Kessel-Lo)

3. De "Chinese brug" omgeven door cultivars van Amerikaanse essen (*Fraxinus americana* 'Juglandifolia'); het hoofdgebouw van Salve Mater op de achtergrond (foto O. Pauwels)

4. De neogotische grafmonumenten van de familie de Spoelberch (foto O. Pauwels)

park nog andere tuinornamenten waren, maar hier is geen spoor meer van te vinden. Het heuveltje ten zuiden van het kasteel werd niet onderzocht. Mogelijk is het een "belvédère" zoals in het Klein Park.

Omtrent de persoon van de ontwerper van het park, de herkomst van de planten, de diverse aanlegcampagnes enzovoort werd tot nog toe geen archief gevonden, maar dat we te doen hebben met een geslaagd voorbeeld van 19de-eeuwse parkarchitectuur staat zonder meer vast. Het beekdalsite en de textuur-, kleur- en vormverschillen van planten werden op voorbeeldige wijze aangewend. Gezien de gebruikte boomsoorten en -variëteiten en de omvang van een aantal exemplaren, mag worden aangenomen dat met de collectievorming werd

begonnen in het tweede kwart van de 19de eeuw en dat ze tot circa 1870 intensief werd voortgezet. Zowel Jan-Hendrik-Jozef de Spoelberch (1766-1838) als zijn zoon Maximiliaan-Antoon-Theodoor (1802-1873) hadden een grote belangstelling voor dendrologie. Dit was in mindere mate het geval voor de laatste de Spoelberch van Lovenjoel, de bibliofiel Karel-Victor, die minder vaak in Lovenjoel verbleef (11).

Het is niet uitgesloten dat enkele bomen dateren van vóór deze aanlegcampagne. In een excursieverslag van 1894 (12) wordt een moerascypres (*Taxodium distichum*) vermeld met een stamomtrek van 3,08 m, misschien (of vermoedelijk) het exemplaar dat zich nu nog vlakbij het kasteel bevindt en waarvan de omtrek intussen is aangegroeid tot 4,63 m.

De neogotische Sint-Lambertuskerk als "parkmeubilair" (foto O. Pauwels)

Zicht op het kasteel in het "Groot Park". Op de voorgrond oude bruine beuken. In de bomengroep op de achtergrond: een oude zuileik (*Quercus robur* 'Fastigiata') (foto O. Pauwels)

De oudste generatie bomen in het "Groot Park": bruine beuken met stamomtrekken tot 6,70 meter, waarvan sommige met afgelegde takken die op hun beurt tot ware bomen zijn uitgegroeid (foto O. Pauwels)

"CE BEAU PARC SI BIEN ARBORÉ"

Met deze woorden wordt het Groot Park in 1894 bij de lezers van het *Bulletin de la Société Centrale Forestière* ingeleid (12). Het uitgebreide assortiment aan zeldzame boomsoorten en variëteiten maakt "Salve Mater" - nog steeds - tot een van de belangrijkste parken van België.

Een tweede excursieverslag, ditmaal van 1922, gewaagt van niet minder dan 1500 "essences indigènes et exotiques" (13). Als hiermee verschillende soorten of taxa bedoeld wordt, dan lijkt dit toch wèl op een drukfout en is 150 vermoedelijk dichter bij de waarheid, want tijdens een gedetailleerde inventarisatie in 1990 werden circa 120 verschillende soorten en variteiten opgetekend (14). Het verslag van 1922 vermeldt, naast een oude olmendreef, nog een aantal soorten die nu uit het park verdwenen zijn, waaronder enkele zeldzame eiken (*Quercus macrocarpa*, *Quercus imbricaria*) en een *Magnolia grandiflora*. De moerascypres bij het kasteel blijkt ondertussen aangegroeid tot een stamomtrek van 3,40 m.

Een groot gedeelte van het huidige bomenbestand stamt uit de 19de-eeuwse, door Maximiliaan de Spoelberch bepaalde aanleg, bijvoorbeeld een hele reeks bomen met stamomtrekken van meer dan 3 m en soms 4,50 m en meer. Op de helling tussen de Molenbeek en het instituut bevindt zich onder meer een bruine beuk (*Fagus sylvatica* "Atropunicea") met een stamomtrek van 6,70 m. Deze oudste generatie bevat een aantal zeldzame soorten of variteiten als: een mispelbladige wintereik (*Quercus petraea* "Mespilifolia"), valse christusdoorn (*Gleditsia triacanthos*), tulpeboom (*Liriodendron tulipiferum*),

moerascypres (*Taxodium distichum*), donzige eik (*Quercus pubescens*), zuilvormige zomereik (*Quercus robur* "Fastigiata"), witbonte zomereik (*Quercus robur* "Albomarmorata"), zwarte els met ingesneden blad (*Alnus glutinosa* "Incisa"), wingerdbladige zomerlinde (*Tilia platyphyllos* "Vitifolia"), zelkova (*Zelkova serrata*) en een bolvorm van rode esdoorn (*Acer rubrum* "Globosum").

DE OPRICHTING VAN HET INSTITUUT "SALVE MATER"

In 1907 wordt het ganse domein met de bijhorende boerderijen bij testament geschonken aan Mevrouw E. Gilbert-Ernst uit Leuven, die het in 1915 overmaakt aan de katholieke universiteit van Leuven. Op haar beurt verhuurt de universiteit het kasteel en het park aan de *Zusters van Liefde* van Gent om er een psychiatrische kliniek in op te richten. De zusters komen toe op het kasteel in 1916. Tijdens de Eerste Wereldoorlog doet het kasteel ook een tijdlang dienst als "Kommandantur" van het Duitse leger. In 1926 wordt de psychiatrische kliniek "Salve Mater" in aanwezigheid van koningin Elisabeth plechtig geopend (15). Tot omstreeks 1980 werd het kasteel gebruikt als internaat voor de studenten psychiatrische verpleegkunde. Sindsdien staat het leeg.

Met het verdwijnen van de familie de Spoelberch de Lovenjoul komt er niet direct een einde aan de dendrologische belangstelling die zo bepalend was bij de aanleg van het park. De excursie van de

"*Société centrale forestière*" van 1922 wordt geleid door professor Victorien Antoine (16), de beheerder van het domein, die na afloop van de excursie een volledige studie van het domein voor het *Bulletin* belooft. Deze belofte wordt blijkbaar niet nagekomen, maar de aanplantingen die vermoedelijk in deze periode werden uitgevoerd zijn zeer gevarieerd en omvatten een aantal opmerkelijke bomen, onder meer *Torreya* (*Torreya grandis*), wilgbladige eik (*Quercus phellos*), suikerberk (*Betula lenta*), Japanse hopbeuk (*Ostrya japonica*), Kolchische esdoorn (*Acer cappadocicum*). Van deze generatie sneuvelen sinds onze eerste inventaris in 1978 enkele zeldzame specimens, onder meer goudlork (*Pseudolarix kaempferi*) en geelhout (*Cladrastis lutea*).

De aftakeling van het domein, die vooral merkbaar wordt vanaf 1980, als het kasteel wordt ontruimd, is niet zozeer een gevolg van het gebrek aan belangstelling en goodwill vanwege de huidige beheersverantwoordelijken, dan wèl van de onzekerheid omtrent de toekomst van het psychiatrisch instituut, die de zorg om het park naar de achtergrond heeft verdrongen.

In de recentste aanplantingen worden ook meer courante soorten gebruikt, bijvoorbeeld Corsicaanse den, fijnspar, gewone treurwilg, balsempopulier. De voorjaarsstormen van 1990, gevolgd door een door de N.M.B.S. om redenen van veiligheid bedongen kapping, hebben een grote ravage aangericht onder de oude beukendreven tussen de paviljoenen en hebben het bosplantsoen langsheen de spoorweg tot een kapvlakte herschapen. Een fatsoenlijk budget en een beheersplan zijn absoluut noodzakelijk om dit belangrijk stuk patrimonium voor de toekomst te vrijwaren.

HET PARK VAN "AVE REGINA" OF HET "KLEIN PARK"

Van "Hof ten Poele" tot "Ave Regina"

Het kasteeltje ten oosten van de dorpskerk van Lovenjoel, op de Ferrariskaart vermeld onder "*château de Lovenjoel*", gaat terug tot het "*Hof ten Poele*", dat in 1580-1590 in de archieven opduikt, als de toenmalige eigenaar, ene Antonis van den Berghe, vermindering van cijnslasten vraagt omdat zijn hof vlak bij de grote heerbaan ligt en dus veel te lijden heeft van "*passerende en repasserende*" soldaten. Het is op dat moment cijnsplichtig aan het godshuis van de "*arme vrouwkes van Sinte Barbelen*" te Leuven. Tussen 1616 en 1640 behoort het hof, omschreven als "*het pachthof geheten 't hof te Poele*

tot Lovenjoel", toe aan jonker Jan van Pulle. Omstreeks 1700 en tot op het einde van de 18de eeuw is het cijnsplichtig aan het godshuis van Sint-Maartensdal te Leuven.

Op 13 december 1752 wordt het hof openbaar verkocht. Het omvat: "*huys, hoove, schuere ende stallinghe met een woonhuys, append. ende depend. boomgaarden, heussels ende vijvers, t'samen groot twee bunderen, twee dachmaelen ende 55 roeden, gestaen ende gelegen onder de heerleyckheit van Louenioul aende ofte achter de kercke aldaer, geheeten het hoff ten Poele*". De koper is de bouwer en eigenaar van het kasteel ten westen van de kerk: "*Mher Carolus-Christianus-Joannes van Spoelberch, ridder ende here van Louenioul, voor de som van 2200 gulden coopsom*" (17).

Op 16 februari 1770 wordt François-Philibert-Joseph Van Bommel (1725-1807), secretaris van de stad Leuven en ontvanger van de Staten van Brabant, weduwnaar in eerste huwelijk van Isabella Marie Brenart en echtgenoot in tweede huwelijk van Thérèse Antonia Frantzen, de tiende heer van Lovenjoel. Hij verwerft niet alleen de heerlijke rechten, maar hij koopt ook de meeste onroerende bezittingen te Lovenjoel uit de nalatenschap van de reeds genoemde Karel-Christiaan-Jan de Spoelberch (1709-1772). Tot deze eigendommen behoren zowel het kasteel in het Groot Park als het Hof ten Poele met het omgevend park.

Op 9 maart 1770 verwerft Maximiliaan-Antoon-Jan-Karel de Spoelberch (1745-1821), de neef van Karel-Christiaan-Jan, de heerlijkheid opnieuw en wordt aldus de elfde heer van Lovenjoel. Hij baseert zich hiervoor op het feodale recht van de naasting. Toch zal blijken dat hij niet alle onroerende eigendommen terug kan verwerven. In 1810 vernemen we uit de kadastrale legger dat de weduwe Van Bommel eigenares is van het Hof ten Poele. Het betreft hier Marie Joseph Ghislaine Rol (1769-1814), waarmee secretaris-ontvanger Van Bommel in 1801, zes jaar voor zijn dood, voor de derde maal was gehuwd. Op 7 oktober 1813 huwt François Jean Joseph de Spoelberch d'Eynthouts (1757-1820), zelf weduwnaar, de weduwe Van Bommel, die amper een jaar later overlijdt. Op die wijze komt het domein na 44 jaar opnieuw in het bezit van de familie de Spoelberch.

Op welke wijze de erfopvolging na François Jean Joseph de Spoelberch d'Eynthouts gebeurde is voorsnog niet duidelijk: overleed hij kinderloos en kwam het domein op die wijze aan zijn neef Jan-

▲
Het kasteel in het
"Klein Park" op een
prentbriefkaart van
vóór 1924 (collectie
E. Smeyers)

▶
De cascade in het
"Klein Park"
vóór 1924
(collectie
E. Smeyers,
Kessel-Lo)

Hendrik-Jozef of aan de zoon van laatstgenoemde, burggraaf Felix-Xavier de Spoelberch, broer van Maximiliaan-Antoon-Theodoor, de aanlegger van het Groot Park. Felix-Xavier, volgens de kadastrale gegevens van 1830 eigenaar van het Klein Park, overlijdt ongehuwd in 1868. Na enkele verervingen en een ruiling worden beide kastelen van Lovenjoel met de bijhorende parken in 1890 opnieuw verenigd onder één eigenaar: Karel-Victor de Spoelberch.

Het verdere verloop is ongeveer identiek aan dit van het *Groot Park*. Na het kinderloos overlijden van Karel-Victor in 1907, erft Mevrouw Gilbert-Ernst uit Leuven als algemeen legataris ook dit domein. In 1915 schenkt zij het aan de universiteit van Leuven, die in 1923-1924 het "recht van gebruik en

bewoning" overdraagt aan de v.z.w. Zusters van Liefde van Gent. Het medisch-pedagogisch instituut *Ave Regina* neemt zijn intrek in 1938. Bij het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog is de geplande nieuwbouw in de zone tussen het kasteel en de kerk voor meer dan de helft afgewerkt, maar door de oorlogsomstandigheden zal de voltooiing tot 1949 op zich laten wachten (18).

Uit een figuratieve kaart van de bezittingen van het godshuis Sint-Martens te Leuven, opgemaakt tussen 1744 en 1754 (19), blijkt dat er binnen de perimeter van het huidige park, in de oostelijke spievormige uitloper tussen de steenweg Leuven-Tienen en de oude baan naar Tienen (nu Kerselaarlaan genoemd) voorheen nog een tweede hoeve was, met name het Vrijthof, voor het eerst vermeld in 1484. De tekst bij de figuratieve kaart van de goederen van Sint-Martensdal vermeldt: "is de plaetse daer eertijds het hoff placht te staen genaemt den Vrijthof metten boomgaert ende bempt". Het is ons niet bekend op welke wijze en omstreeks welke datum dit hof verdween.

De gegevens omtrent het uitzicht van het kasteel vóór 1905 beperken zich tot hetgeen uit de Ferraris-kaart en de kadastrakaarten kan worden afgeleid. Op al deze documenten en zelfs nu nog - na ettelijke verbouwingen - blijft de oorsprong van het gebouw duidelijk zichtbaar: een gesloten vierkanthoeve, die mettertijd in de richting van de kerk wordt open-gewerkt, tot na de bouw van het instituut zelfs het metalen sierhekken dat in het begin van deze eeuw de voormalige binnenkoer nog afsloot (zie prentbrief-kaart) naar de toegang bij de Stationsstraat wordt verplaatst.

Het kasteel ondergaat een belangrijke verbouwing in 1885. Er worden twee hoektorens gebouwd die de zijvleugels met het hoofdgebouw verbinden. Daardoor gaat het er ook meer als een "kasteel"

De cascade in het
"Klein Park" in 1992
(foto O. Pauwels)

Het "Klein Park" op de primitieve kadasterkaart van 1810

Het "Klein Park" op de kadasterkaart van 1830

uitzien. Na een laatste grondige verbouwing en vergroting, in 1905 uitgevoerd op last van Karel-Victor de Spoelberch, verkrijgt het kasteel zijn huidig neotraditioneel uitzicht. De S-vormige muurankers verwijzen uiteraard naar de naam van de bouwheer.

Ontstaan en uitbouw van het "Klein Park"

Zoals in het *Groot Park* is op het einde van de 18de eeuw ook hier de aanleg beperkt tot de onmiddellijke omgeving van het kasteel en voornamelijk utilitair bedoeld: moestuin, vijvertjes, boomgaard.

Op de plaats van het huidige park, ten oosten van het kasteel, geeft de Ferrariskaart akkers en hooilanden omgeven door houtkanten en bomenrijen weer.

De oeverzones van de Molenbeek zijn bebost.

Een dreef verbindt het kasteel met de dorpskerk, haaks op de noord-zuid gerichte dreef die de oude Tiense baan verbindt met de nieuwe steenweg Leuven-Tienen en die vlak naast het kasteel loopt.

Nauwelijks 30 jaar later, als het *Groot Park* nog grotendeels zijn primitieve vorm heeft, heeft zich blijkens de kadasterkaart van 1810 in het *Klein Park* een belangrijke metamorfose voltrokken. In de zone ten noorden en ten oosten van het kasteel verschijnt een embryonale vorm van romantische tuin.

Het vijvertje ten noorden van het kasteel is minstens verdubbeld in oppervlakte, heeft amoëboïde contouren gekregen en versmalt stroomopwaarts geleidelijk tot een kanaalvormige trechter die overspannen wordt door een brug, ongetwijfeld de boogbrug waarvan de bakstenen aanzetten nu nog te zien zijn.

De overstort van de vijver naar de Molenbeek krijgt een monumentaal karakter: een dubbele arduinen drempel geflankeerd door twee stèles met elk twee waterspuwende bronzen leeuwecoppen, een medaillon met sierlijk bas-reliëf in brons of terracotta en een boogvormige opening onderaan. Deze constructie is bewaard gebleven, weliswaar zonder de medaillons en zonder de leeuwecoppen op de rechtse stèle. Achter de stèles gaan volumes schuil die recent met beton werden versterkt, zodat de oorspronkelijke vormen en materialen niet meer zichtbaar zijn. In de achteruitbouw van de linker stèle is echter nog een rudimentair sluisje aanwezig. Er is ons tot nog toe geen enkel model bekend waarop deze cascadevorm zou kunnen geïnspireerd zijn.

Ten zuidoosten van het kasteel, vlakbij de oude Tiense weg (Kerselaarlaan), bevindt zich een met aarde, klimop en vlierstruiken bedekt bakstenen tongewelf, 10 op 3 m en in het midden 1,40 m hoog, met 4 ontluchtingsgaten in de noordelijke flank en een met arduin omlijste deuropening. De ijs- of groentenkelder werd waarschijnlijk ook in die periode gebouwd.

In de bocht van de oude Tiense weg, op ongeveer 50 m ten zuiden van het kasteel, wordt op de kadasterkaart van 1810 een hoeve aangeduid die niet op de Ferrariskaart voorkomt. Dit zou erop kunnen wijzen dat de oorspronkelijke agrarische functie van het Hof ten Poel werd afgestoten en op de nieuwe hoeve (die al in 1840 gedeeltelijk wordt afgebroken en in 1864 volledig verdwijnt) overgedragen.

De zone ten westen van kasteel bestaat in 1810 nog altijd uit landbouwgronden doorkruist door de twee eerder genoemde dreven. Tot ongeveer 200 m ten oosten van het kasteel, een zone die vanaf 1830 op de kadasterkaarten als "kasteel blok" wordt omschreven, strekt zich de "jardin Vve Van Bommel" uit. Wat men zich hierbij dient voor te stellen is niet duidelijk. De plataan bij het kasteel heeft een stam-

omtrek van 4,81 m en behoort vermoedelijk tot de aanplantingen uit die vroege aanlegfase. Tot dezelfde generatie behoren ook enkele haagbeuken (onder meer één met een stamomtrek van 2,68 m), enkele gewone beuken (onder meer één van 4,60 m) en de tulpeboom (*Liriodendron tulipiferum*) tussen het kasteel en de vijver die in 1894 reeds 2,40 m omtrek had en die in 1988, toen hij geroid werd - was aangegroeid tot circa 4 m.

Afgaande op de historische kadastragegevens, de topografische kaart van 1864 en, vooral, de leeftijdsopbouw, de verspreidingspatronen en de samenstelling van het bomenbestand, kan een tweede fase in de ontwikkeling van het *Klein Park* worden aangeduid. Deze valt ongeveer samen met groot-scheepse heraanleg van het *Groot Park* door Maximiliaan-Antoon de Spoelberch en werd uitgevoerd door zijn broer Felix-Xavier (1808-1868), die in 1830 als eigenaar wordt vermeld. Rond 1860 is de Spoelberch eigenaar van alle percelen tussen de steenweg Leuven-Tienen, de oude Tiense weg, de kerk van Lovenjoel, de huidige Stationsstraat (voorheen Keizerstraat) en de voormalige Larestraat, dus ook van het "*Tuin Blok*" ten noorden van de Molenbeek. De - nu op diverse plaatsen onderbroken maar op de luchtfoto nog duidelijk merkbare - rijen bruine beuken met een gemiddelde stamomtrek van 2,50 m en geplant met een tussenruimte van 10 m langsheen de oude Tiense weg (Kerselaarlaan) en de Molenbeek, hebben een leeftijd van 130 à 140 jaar en zijn ongetwijfeld een relict van een domein-afbakening uit die periode. Dit geldt ook voor de lange bakstenen muur met de metalen vaas langsheen de voormalige Larestraat.

De uitbouw van het park gebeurt uitsluitend in het gedeelte ten oosten van het kasteel, maar het blijft inderdaad bij een "*klein park*" en dat geldt dit niet alleen voor de oppervlakte (15 ha tegen 23 in Salve Mater), maar ook voor de schaal van de aanleg, de verscheidenheid aan soorten en - naar ons gevoel ook - de esthetische kwaliteit. De aard van de bestellingen die door de gebroeders de Spoelberch geplaatst werden bij de dorpssmid Van Schoonbeek (10) is wellicht tekenend voor verschillen qua aanpak, ingesteldheid en, misschien ook, financile draagkracht: spijkers en andere elementaire bestanddelen, versus volledig afgewerkt siersmeedwerk.

De stafkaart van 1864 geeft een beeld van deze tweede aanlegfase, die gekenmerkt wordt door een ongeveer 200 m lange vista. Aan de noordzijde wordt deze begrensd door de vijver met de cascade en het stroomopwaarts versmallend "*kanaal*" met de

stenen brug. Aan de vorm van de vijver zoals hij wordt weergegeven op de primitieve kadastrakaart werd sinds 1810 weinig veranderd, afgezien van de aanleg van een eilandje dat al op de kadastrakaart van 1830 voorkomt. De opgestuwde Molenbeek en het "*kanaal*" gaan schuil onder hoogstammig groen. De oostelijke flank van de vista bestaat uit aaneengesloten bosplantsoen dat via een drievoudig-lusvormig wegenpatroon ontsloten wordt. Het grootste gedeelte van het huidige bomenbestand rond het kasteel, de vijver en de vista werd aangeplant in de "*Felix-periode*": enkele platanen, witte paardekastanjes, Oostenrijkse dennen, een groot aantal beuken, zomereiken, maar ook een prachtig exemplaar van Turkse eik (*Quercus cerris*) met een stamomtrek van 4,11 m, een varenbeuk (*Fagus sylvatica* "*Laciniata*", 3,37 m) en - zoals in Salve Mater en ongeveer van hetzelfde formaat - een mispelbladige wintereik (*Quercus petraea* "*Mespilifolia*", 4,25 m).

In het oostelijk uiteinde van het bosplantsoen komt een uitzichtpunt voor in de vorm van een tot 3 m hoog en met zomerlinden (*Tilia platyphyllos*) afgezoomd heuveltje. Het gaat om een uitzichtpunt of "*belvédère*" die zicht verleende op een vijver. Deze vijver komt alleen voor op de topografische kaart van 1908, maar de situering en omvang ervan worden op het terrein nog steeds aangegeven door een natte ruigte met riet, moerasspirea en moesdistel. Met het oog op de aanleg van de vijver werd de Bruulbeek boogvormig in oostelijke richting omgelegd, een wijziging die ook na het verdwijnen van de vijver behouden bleef en die nog steeds niet tot de kadastrakaarten is doorgedrongen.

Hiermee zijn we beland bij de laatste fase in de uitbouw van het park. Deze zet in met de overname van het park door Karel-Victor de Spoelberch in 1890. Met deze fase kan eveneens een generatie parkbomen verbonden worden, met name: een zomereik met lineaire bladeren (*Quercus robur* "*Strypemonde*"), een mammoetboom (*Sequoiadendron giganteum* / 3,43 m), enkele Oostenrijkse dennen (*Pinus nigra* var. *nigra* / tot 3,20 m), een zuilvormige zomereik (*Quercus robur* "*Fastigiata*" / 2,48 m), een zomerlinde met ingesneden blad (*Tilia platyphyllos* "*Laciniata*" / 2,03 m), een Spaanse aak (*Acer campestre* / 1,57 m), een in het begin van de jaren tachtig verdwenen treurhoningboom (*Sophora japonica* "*Pendula*"), twee Japanse notebomen (*Ginkgo biloba* / 1,70 en 2 m), een treurbeuk (*Fagus sylvatica* "*Pendula*"), bonte Engelse veldiep (*Ulmus procera* "*Argenteovariegata*") die nog steeds in de vorm van uitbundige wortelopslag aan-

Hof ten Poele of het kasteel in het "Klein Park" en de gebouwen van het instituut "Ave Regina" in 1992 (foto O. Pauwels)

wezig is (20). De meest opmerkelijke toevoeging uit die periode is de beplanting van de huidige Dreefstraat die de Tiensesteenweg verbindt met het kasteel: een dubbele rij zwarte walnotelaars (*Juglans nigra*) met stamomtrekken tot 2,50 m, waarvan er in 1988 vier werden geveld. In deze opsomming komen een aantal zeldzame soorten voor maar van een arboretum kan - in tegenstelling tot het *Groot Park* - zeker niet gesproken worden.

De stafkaart van 1908, één jaar na het overlijden van Karel-Victor de Spoelberch, geeft het *Klein Park* weer in *optima forma*. De aanleg strekt zich uit tot in de oostelijke spie tussen de Tiensesteenweg en de Kerselaarlaan, maar de visuele afsluiting van de oorspronkelijke vista ongeveer 200 m ten oosten van het kasteel blijft behouden. Pas na het doorlopen van het pad langsheen de vijver en het "kanaal" of vanop het belvédère-heuveltje wordt de bezoeker een uitzicht geboden op de oostelijke helft van het park, niet adembenemend maar toch aantrekkelijk: een niervormige vijver aan de voet van een open helling, omkaderd met hoogstamming groen (waaronder een treurbeuk). Eindpunt van het perspectief is een rij bruine beuken uit de "*Felix-periode*", aangeplant op het hoogste punt van het domein, op de plaats waar vermoedelijk ooit het Vrijthof heeft gestaan.

In tegenstelling tot het *Groot Park*, betekent het einde van het de Spoelberch-tijdperk tevens het einde van de dendrologische verrijking van het *Klein Park*. De jongere aanplantingen bestaan uitsluitend uit zeer algemene soorten. Tekenend is ook dat de hierboven beschreven oostelijke helling vrij snel (cf. stafkaart van 1930) beplant wordt met productiebos (momenteel Amerikaanse eik, Douglasspar, hemlock etc.). De bouw van het instituut werd oorspronkelijk overwogen in dat gedeelte van het domein, maar uiteindelijk werd gekozen voor de ruimte tussen het kasteel en de dorpskerk. Om het laag gelegen terrein "*bouwrijp*" te maken werden grote hoeveelheden bouwpuin aangevoerd (21).

In het begin van de jaren vijftig, na de voltooiing van het instituut en in een periode waarin de lokale verbindingswegen enthousiast verbreed en gebetoneerd worden zal de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen voor een tweede maal belangstelling tonen voor de domeinen de Spoelberch te Lovenjoel (de eerste maal was honderd jaar vroeger, bij de verbouwing van de dorpskerk). Naar aanleiding van een ontwerp van heraanleg en verbreding van de Statiestraat - "weg

van groot verkeer nr. 56" - zal de commissie in 1952 op aandringen van de universiteit de "*rangschikking als landschap*" voorstellen van "*één der mooiste beukencomplexen van het land*", met name de 32 bruine beuken en 2 zomereiken die de westelijke begrenzing van het Klein Park markeren. De bezieler van het beschermingsvoorstel is de nog steeds actieve professor Antoine. Het gaat om bomen die op dat moment een gemiddelde stamomtrek hebben van 2,30 m en waarvan de leeftijd op ongeveer 150 jaar wordt geschat, maar die ongetwijfeld deel uitmaken van de reeds besproken afbakeningsaanplanting met bruine beuken die door Felix-Xavier de Spoelberch omtreks het midden van de 19de eeuw werd uitgevoerd. Op 14 april 1955 werden "*om redenen van hun esthetische waarde (de) 32 rode beuken wassende langs de Stationstraat te Lovenjoel*" bij koninklijk besluit gerangschikt als landschap (22). Twintig jaar later is de rij via een bijna geruisloos eliminatieproces uitgedund tot dertien exemplaren. In 1990 wordt een door reuzenzwam aangetast exemplaar op aanwijzing van het Bestuur Monumenten en Landschappen geroid.

BESLUIT

Het *Groot Park* is veruit het interessantste, niet alleen vanuit esthetisch of park-architecturaal standpunt maar ook, en vooral, wegens de dendro-

In het "Groot Park".
Links één van de
dikste Rode ceders
(*Juniperus virginiana*)
van België;
rechts de dikste
mispelbladige
wintereik
(*Quercus petraea*
'*Mespilifolia*')
(foto Ph. de Spoel-
berch)

logische diversiteit. Niettegenstaande ontoereikend beheer en de zware schade ten gevolge van de stormen begin 1990 bleef de waarde van dit park grotendeels onaangetast. Niet minder dan 120 soorten of variëteiten van bomen werden opgetekend tijdens een inventaris in 1990.

Het *Klein Park*, waarvan het kasteel in feite teruggaat tot het middeleeuwse dorpshof, is minder opzienbarend, armer in perspectieven, belevingswaarde, soorten enzovoort, maar kan niet los worden beschouwd van het *Groot Park*. Gedurende meer dan anderhalve eeuw waren beide domeinen eigendom van de familie de Spoelberch de Lovenjoul. De twee parken vormen niet alleen de weerspiegeling - vaak in contrasten - van de familiegeschiedenis, van de smaak, belangstelling en (financiële of mentale) draagkracht van de opeenvolgende eigenaars, maar ook van de post-feodale sociale verhoudingen en machtsuitoefening in een rurale gemeenschap rond het midden van de 19de eeuw.

Met dit artikel hopen de auteurs opnieuw belangstelling te wekken voor deze parken en een aanzet te geven tot een vernieuwd beheer.

DANKWOORD

De auteurs zijn dank verschuldigd aan:
De Heer E. Smeyers, Kessel-Lo, eigenaar van een uitgebreide collectie prentbriefkaarten met betrekking tot Lovenjoel;
De Heer J. Piron, Lovenjoel, voor de vergelijking van oude en nieuwe opnamen;
De Heer Ph. de Spoelberch, Wespelaar, voorzitter van de Vereniging Belgische Dendrologie, beheerder van de database "*Dendrological Inventory of Belgium*";
De heren Joseph De Keyser en Guido Pauwels, Kadaster Brabant;
De Heren A. De Haeck, H. Van den Bossche en R. Declercq
(B.M.L.) voor de inventarisatie.

VOETNOTEN

- (1) Eén onwaarschijnlijke maar niet totaal onmogelijke bron werd niet geconsulteerd, namelijk de archieven die door de laatste de Spoelberch de Lovenjoul in 1907 aan het *Institut de France* werden overgedragen en waarvan we veronderstellen - maar misschien ten onrechte - dat ze uitsluitend van literair-historische betekenis zijn.
- (2) Bodemkaart van België, kaartblad 90 W: Lubbeek.
- (3) Archief B.M.L.-Leuven, streeplijsten met opnamen van 1989.
- (4) Cf. kaart 258 in: Van Rompaey E. & Delvosalle L., *Atlas van de Belgische en Luxemburgse flora - Pteridofyten en spermatofyten*, Meise, 1979, Nationale Plantentuin.
- (5) A.R.A. Brussel - Schepenbanken kantons Leuven. Schepenbank Lovenjoel nr. 1196 f° 165, d.d. 5/11/1766.
- (6) Archief Kadaster Brabant, Brussel.
- (7) Privé-archief Jos Dewinter, Lovenjoel - pentekening in Oostindische inkt, met de hand gekleurd, door G.I.D. Declerck (maakt deel uit van een met de hand geschreven *Dictionnaire de communes*).
- (8) Cf. Watkin D., *The English vision. The picturesque in architecture, landscape and garden design*. London, 1982, Murray Ltd. Voor de aanleg van Castle Howard, North Yorkshire, werd in 1730 het dorp Henderskelfe compleet met kerk en kasteel afgebroken.
Deauville M., *Souvenirs sur Spoelberch de Lovenjoul*, in *Revue générale belge*, oktober 1951, p. 849-865, vermeldt met betrekking tot Karel-Victor de Spoelberch volgende anekdote, betekenisvol voor de verhoudingen in het dorp op het einde van de 19de eeuw: "*Je me souviens pourtant de la rancune qu'il conserva longtemps à son chef jardinier, à qui il voulait bien pardonner de s'enrichir un peu vite à ses dépens, mais qu'il ne pouvait plus guère supporter depuis que cet homme avait osé surenchérir sur sa mise, et se rendre acquéreur, presque à son nez, et par surprise, de quelques ares de terre qui étaient attenants aux quatorze hectares de la propriété. C'était le temps où l'on commençait de parler du socialisme*".
- (9) Archief van de pastorie Sint-Lambertus Lovenjoel. Zie ook: Archief K.C.M.L./B.M.L., Leuven.
- (10) Privé-archief Leo Seldeslachs, Lovenjoel - Boek 6 van de rekeningen van de smidse Van Schoonbeek te Lovenjoel (19de eeuw).
- (11) Van Den Broeck A., *Het riviertje de Loo of Bruulbeek*, in *'t Parks Maandschrift*, XIIe jrg., 1912, p. 106-115. Zie vooral: Deauville M., *op. cit.*
- (12) *Bulletin de la Société Centrale Forestière de Belgique*, vol. 1, 1893-1894, p. 528-529.
Dit verslag betreft zowel het park Salve Mater als dat van Ave Regina en maakt geen duidelijk onderscheid tussen beide parken.
- (13) *Bulletin de la Société centrale forestière de Belgique*, vol. 29 no. 9, sept. 1922, p. 531-532.
In het excursieverslag van 1894 (zie 9) wordt slechts gewag gemaakt van "*plus de 350 espèces et variétés de résineux*" en "*Beaucoup ont péri évidemment, mais il en reste assez pour qu'on s'y arrête un instant*".
- (14) De bomen werden gedetermineerd aan de hand van volgende werken:
Boom B.K., (1982), *Nederlandse dendrologie*;
Krüssmann G., (1972), *Handbuch der Nadelgehölze*;
Krüssmann G., (1976-1978), *Handbuch der Laubgehölze*;
Rehder A., (1940), *Manual of cultivated trees and shrubs hardy in North America*.
- (15) Over de oprichting van het instituut *Salve Mater*, in het Groot Park van Lovenjoel, zie:
* Anon., *Anima Una - Les Soeurs de la Charité pendant la guerre 1914-1918*. Gent, Uitgeverij Het Volk, 1920, p. 134-153.
* Anon., *Lovenjoul. Sanatorium Salve Mater - Clinique psychiatrique. Quelques notes administratives*, in *Deus Caritas Est*, XXe année, 1926, n° 1, janvier-février, p. 109-111.
* Lippert P., *In Salve Mater, asyl en psychiatische kliniek te Lovenjoel*, in *Caritas*, XVIe jrg., 1927, nr. 4, augustus-september, p. 77-91.
* Anon., *A Lovenjoul: inauguration de l'asyle psychiatrique, Salve Mater*, in *Caritas*, XXe année, 1927, n° 5, septembre-octobre, p. 98-119.
* E.D., *Inauguration de l'hôpital psychiatrique de l'université de Louvain*, in *Journal de Neurologie et de Psychiatrie*, volume XXVIII, n° 1, 1928, p. 66-72.
* Archief Salve Mater Lovenjoel.
* Archief Kadaster Brabant, Brussel.
- (16) Victorien Antoine (1883-1971) was vanaf 1911 verbonden aan de faculteit landbouwwetenschappen te Leuven, werd in 1918 benoemd tot gewoon hoogleraar, emeritaat in 1953, was o.m. lid van de Hoge Bosraad en één van de initiatiefnemers tot de oprichting van het Bosbiologisch Centrum te Bokrijk-Genk (*Nouvelles brèves - Bulletin d'information de l'université catholique de Louvain*, 1972, vol. VI n° 10).
- (17) A.R.A. Brussel, Schepenbanken kantons Leuven - Lovenjoel nr. 1195, niet gepagineerde folio's.
- (18) Van Overstraeten J., (1966), *Gids voor Vlaanderen* (2de uitgave), Vlaamse Toeristenbond.
- (19) A.R.A. Brussel, Kerkelijk Archief van Brabant, nrs. 15120, folio's 145 en 146
- (20) Nabij de noordelijke ingang van het park, bij het hekken aan de Dreefstraat, staat één van weinige oude iepen (*Ulmus glabra*) die de diverse golven van iepenziekte overleefd hebben.
- (21) Mondelinge mededeling van de Heer Derese, Instituut Ave Regina.
- (22) Archief van de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen, dossier nr. 3473, B.M.L. Leuven.

- Jos Dewinter is actief in de *Oostbrabantse Werkgemeenschap*.
- Roger Deneef, licentiaat in de politieke en sociale wetenschappen & stedenbouw en ruimtelijke ordening, is inspecteur bij het BML-Brabant en actief in de vereniging *Belgische Dendrologie*.

SUMMARY

SYNAGOGUES IN BELGIUM: HISTORY AND CULTURE

Since the destruction of the Temple of Jerusalem, the synagogue has been the most important institution of Judaism. The foundation requires only a Tora, 10 men over 13 years old and one should pray in the direction of Jerusalem. The avon and bima determine the interior.

Little is known about the synagogues from during the Ancien Régime. Only under French occupation Jewish religion has been recognized. Belgian constitution granted the Israeli religion the same rights as other official religions, except for corporate rights, which were only granted in 1870. Further to this emancipation, the modest schul developed into an Israeli temple. It has a religious as well as a social function, which reflects integration.

Not only the design of the synagogues but also the service have been influenced by other religions.

Jewish immigration from Eastern Europe and anti-semitism resulting in Shoah, put a stop to this process of assimilation. The reinforced Jewish identity appears from the building of new synagogues, proving complete integration in Belgian society.

BETH HAKNESSET. SYNAGOGUES IN BELGIUM 1865-1914

Between 1865 and 1914 seven entire synagogues have been constructed in Belgium. The funding of these buildings caused quite some problems.

The monumental aspect and implantation was to beatify the towns concerned. The typology for synagogues which developed during the 19th century, owed much to religious buildings from other religions. Still it included symbolic references to the Temple of Jerusalem. The main Belgian synagogues have a typical basilical structure with a front hall, a women's gallery and apse and a façade flanked by towers. The style tries to express the oriental origins of Judaism. There are two main trends: the romano-Byzantine style, and the Moresque or oriental style, inspired by Islamic architecture.

The synagogue in Arlon, from 1863-1865, was the first to be constructed in Belgium, thanks to the involvement of the city council. This modest building with its discrete 'oriental' style, was designed by the provincial architect Albert Jamot. The sphere of influence of neighbouring Alsace-Lorraine is clear.

The main synagogue in Brussels, built in 1875-1878, is the most important Israeli religious building in Belgium. The temple is located on one of the most prestigious main roads in town. Chief Rabbi Astruc conceived it as a monument for emancipation. Désiré De Keyser, winner of an architects' contest, designed the building in a romano-Byzantine style, after the synagogue from

Lyon. Aron and bima have a theatrical aspect. The leaded windows by Henri Dobbelaere represent a vast iconography.

The construction of the Shomré Hadass synagogue (1891-1893) was prepared during a period of twenty years, troubled by financial problems. *Already from the first design on, the architect Ernest Stordiau used a clearly oriental style, inspired by Arabic architecture.* His successor, Joseph Hertogs added some elements from the mudejar style.

In the synagogue in Liège, from 1898-1899, Joseph Rémont mixed both styles into a slightly hybrid entity, characterised by a refreshing polychromy.

Two smaller synagogues, Oostende and the Portuguese Synagogue in Antwerp, have respectively been built in 1910-1911 and 1912-1913. These single-naved vaults in a modest neo-Romanesque style of German inspiration, have been designed by the Jewish architect Joseph de Lange.

The orthodox synagogue Machsiké Hadass in Antwerp, was designed by the architect Jules Hofman in a sobre Art Nouveau-style. The prayer space, with an almost central lay-out, reminds one of the abundantly synagogues in Russia and Poland in the 17th and 18th century.

THE PARKS OF LOVENJOEL (BIERBEEK)

The village of Lovenjoel, 6 km east of Leuven, has an uncommon form: a (neogothic) parish church between - and in line with - two manors, each of them surrounded by a landscaped garden and each also harbouring an institution for psycho-medical care: a mental hospital for women in the "Great Park" (23 ha) west of the church, and a school for retarded children in the "Small Park" (15 ha) east of the church.

The "Great Park" is by far the most interesting, not only from aesthetical or park-architectural viewpoint but, especially, because of its dendrological diversity. Notwithstanding inadequate management and severe damage caused by the 1990 gales, its value remained largely unimpaired. No less than 120 different tree species or varieties, among which many old specimen of rare species, have been recorded during a 1990 inventory.

The "Small Park" - surrounding a mansion that stems from the medieval village manor - is less spectacular, poorer in perspectives and tree species, but cannot be viewed separately from the "Great Park". For more than a century and a half both parks were owned by the same family de Spoelberch de Lovenjoul. Both still largely reflect their family history - often in contrasts - the tastes, hobbies and (financial or mental) capacities of the consecutive squires. To a certain degree they also reflect the post-feudal social relationships and exercise of power in mid nineteenth-century rural society. By the present article the authors hope to revive interest in, and revitalize the management of both parks.

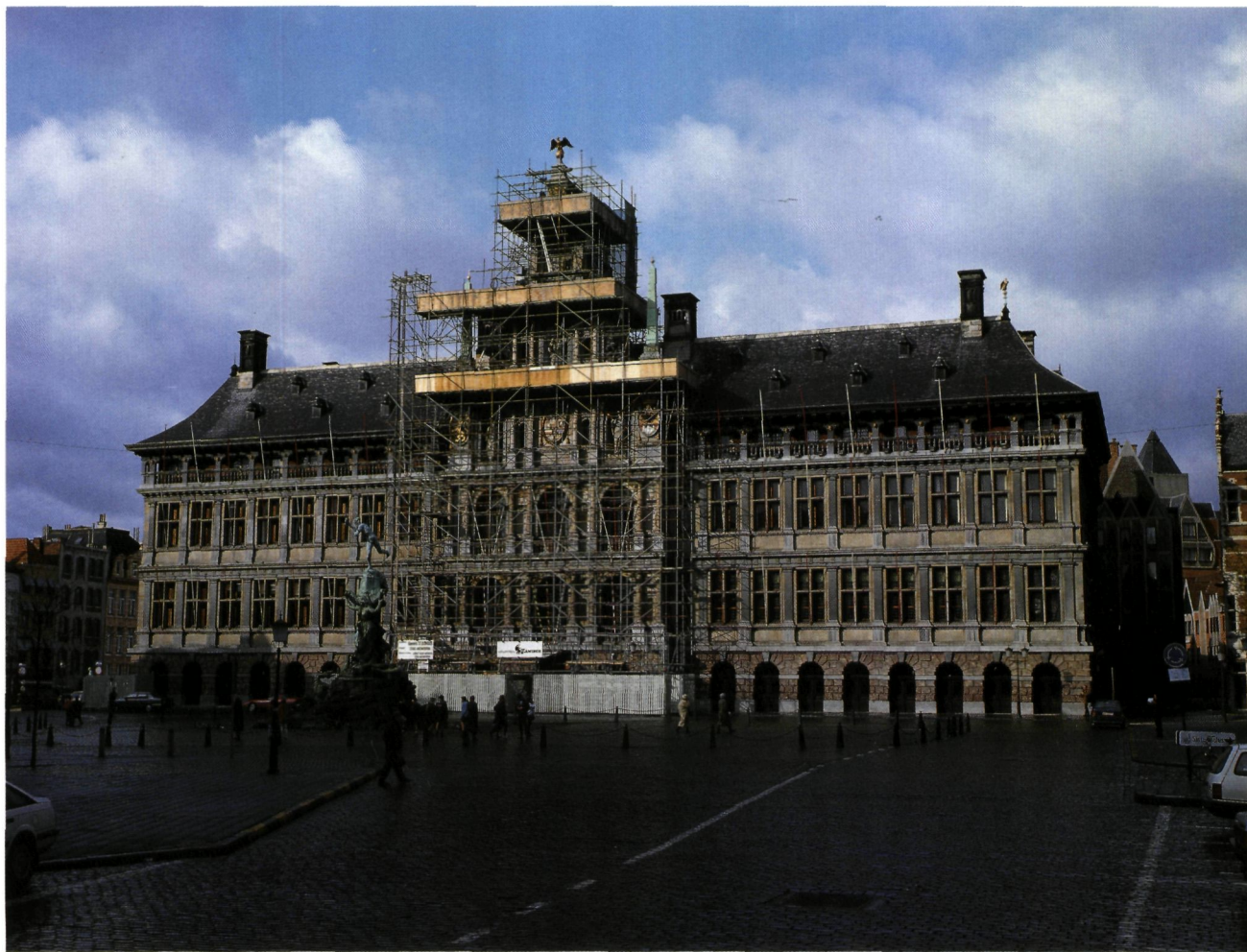
N.V. VANDEKERCKHOVE

Herstelling monumenten en openbare werken

OOSTROZEBEKESTRAAT 54
INGELMUNSTER 8770
tel. (051) 30 22 41
fax. (051) 30 22 37

GROUP
MONUMENT

**NAAST MONUMENTEN HOUDEN WE
OOK EEN TRADITIE IN STAND
V A K M A N S C H A P**

Stadhuis ANTWERPEN

NATUURSTEEN **VAN LAMINCK**
NV

VAN AMSTELSTRAAT 63
2100 ANTWERPEN
TEL. 03/325.03.83
TELEFAX 03/325.68.66

GASSTRAAT 11A
9160 LOKEREN
TEL. 091/48.12.17
TELEFAX 091/48.96.61

GILBERTUSSTRAAT 32
1090 BRUSSEL
TEL. 02/772.15.85

ZIET HET ERUIT
ZOALS U
HAD GEPLAND?

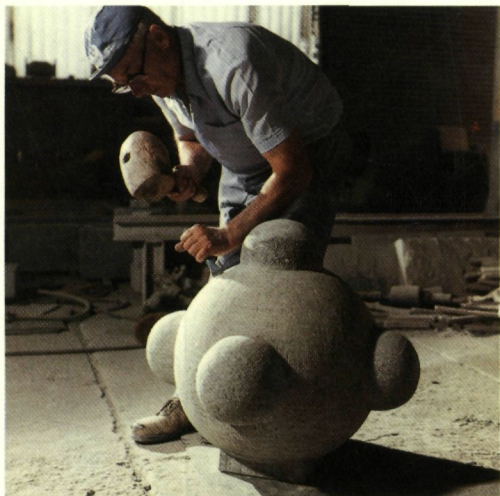
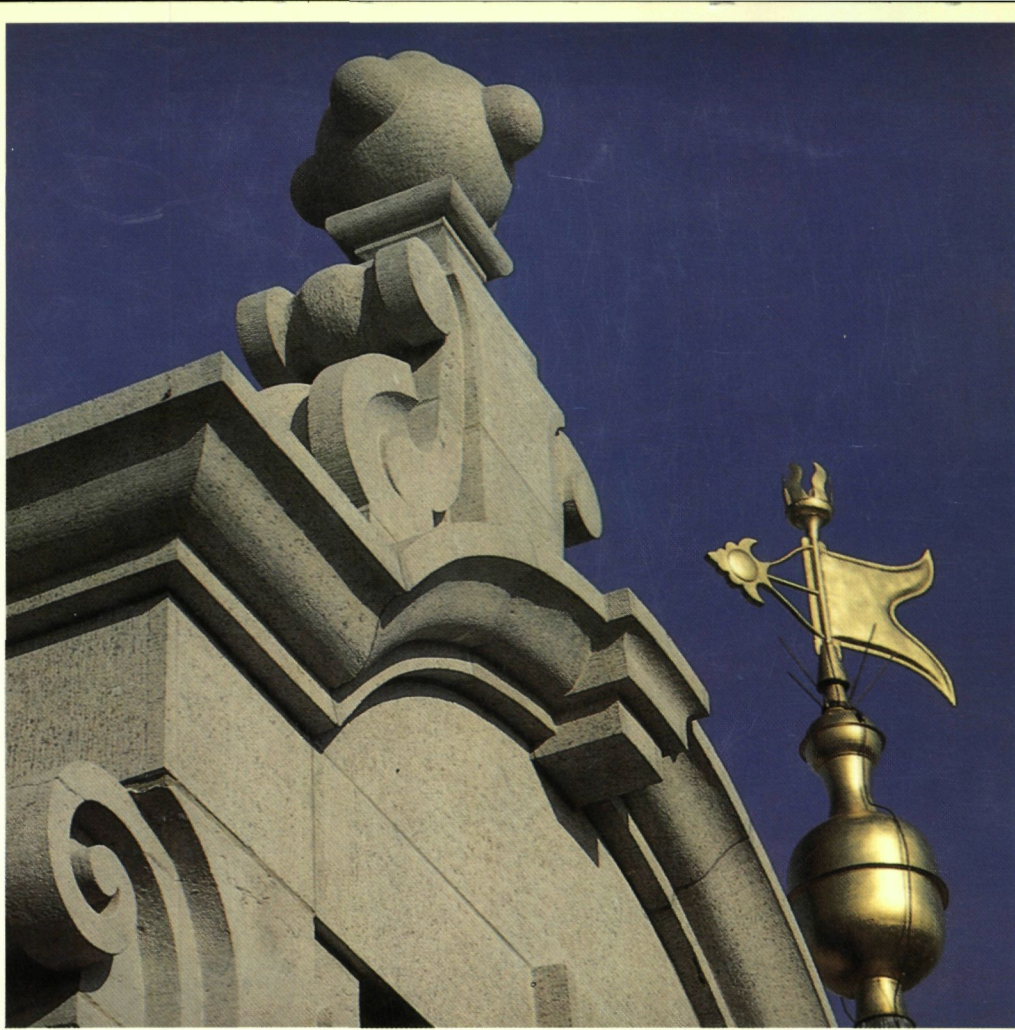

Want dat is natuurlijk wel de bedoeling. Nieuwbouw-, renovatie- of restauratieprojecten, onze ervaring en vakmanschap staan borg voor de exacte realisatie van uw plannen.

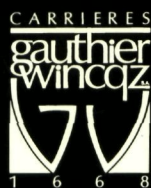

artebo
INTERIEURBOUW N.V.

ZWARTGOORWEG 3 • 2350 VOSSELAAR
TEL: (014) 61 71 89 • FAX: (014) 61 51 18

**VAKMANSCHAP EN TECHNOLOGIE
TEN DIENSTE VAN HET
BOUWKUNDIG ERFGOED.**

BLAUWE HARDSTEEN UIT SOIGNIES®

Rue G.Wincqz - B-7060 SOIGNIES - Tél.: 067/33 21 16 - Fax: 067/33 91 37